

PRŮMYSLOVÁ MINULOST, KREATIVNÍ BUDOUCNOST?

Perspektivy průmyslového
dědictví Podkrušnohoří

Vladan Hruška a kol.

PRŮMYSLOVÁ MINULOST, KREATIVNÍ BUDOUCNOST?

Perspektivy průmyslového
dědictví Podkrušnohoří

Vladan Hruška a kol.

Autoři

Vladan Hruška, Pavel Raška, Martin Balej, Jan Daniel Bláha, Silvie Rita Kučerová, Eva Nedorostová, Jan Píša, Zdeňka Smutná, Michaela Štěbetáková, Jiří Toman
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Přírodovědecká fakulta

Petr Hlaváček, Tomáš Sýkora
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Fakulta sociálně ekonomická

Jakub Konupka, Karel Míšek
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Fakulta umění a designu

Zdeněk Kučera
Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta

Martin Zubík
*Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Filozofická fakulta*

Předmluva

Jaroslav Koutský
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Fakulta sociálně ekonomická

Vydavatel

Přírodovědecká fakulta, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem

Odborní recenzenti

Václav Toušek, Tomáš Kočí

Grafická úprava

Jiří Toman

Jazyková redakce

Zuzana Schwarzová

ISBN

978-80-7561-379-0

Citační vzor

Hruška V., Raška P., Balej M., Bláha J. D., Hlaváček P., Konupka J., Kučera Z., Kučerová S. R., Míšek K., Nedorostová E., Píša J., Smutná Z., Sýkora T., Štěbetáková M., Toman J. a Zubík M. (2022): *Průmyslová minulost, kreativní budoucnost? Perspektivy průmyslového dědictví Podkrušnohoří*. Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Přírodovědecká fakulta. Ústí nad Labem.

Poděkování

Poděkování patří především Evropské unii a Evropskému sociálnímu fondu a Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt Smart City – Smart Region – Smart Community – CZ.02.1.01/0.0/0.0/17_048/0007435).

Jan Píša děkuje za podporu práce na této knize Nadaci Volkswagen (projekt Agents of Change in Old Industrial Regions in Europe – 94 757).

Poděkování patří také Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt Smart City – Smart Region – Smart Community – CZ.02.1.01/0.0/0.0/17_048/0007435).

Poděkování patří také Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt Smart City – Smart Region – Smart Community – CZ.02.1.01/0.0/0.0/17_048/0007435).

EVROPSKÁ UNIE
Evropské strukturální a investiční fondy
Operační program Výzkum, vývoj a vzdělávání

VolkswagenStiftung

Obsah

Předmluva	4
Úvod	7
I. Proměny průmyslových regionů	13
Zrození průmyslové společnosti	14
Průmyslová revoluce jako pojem	14
Vývoj výroby a fáze průmyslové revoluce	14
Předpoklady průmyslové revoluce	16
Nástin průběhu průmyslové revoluce v českých zemích	17
Proměny průmyslové společnosti	19
Průmysl a společnost	19
Pozvolný pád a ztráta průmyslové identity?	21
Problémy starých průmyslových regionů	22
Industrializace, deindustrializace a reindustrializace Podkrušnohoří	24
II. Průmyslové dědictví	31
Koncept průmyslového dědictví	32
Průmyslové dědictví Podkrušnohoří a jeho vnímání	35
Mapování a analýza architektonického průmyslového dědictví Podkrušnohoří	35
Mediální obraz průmyslu a průmyslového dědictví Podkrušnohoří	38
Vnímání průmyslového dědictví z pohledu běžných obyvatel měst	40
Rozhovory s aktéry v území	41
III. Oživení průmyslového dědictví	45
Proč revitalizovat průmyslové dědictví?	47
Ekonomický význam revitalizace	47
Sociální a kulturní význam revitalizace	49
Environmentální význam revitalizace	50
Aktéři oživení průmyslového dědictví	51
Rámcové podmínky pro oživení a prezentaci průmyslového dědictví	53
Další iniciativy pro oživení průmyslového dědictví	55
Projekty uměleckých intervencí mobilizující průmyslové dědictví Podkrušnohoří	57
Riecken design	58
Loděnice Ústí nad Labem	62
Vodobraní	66
Továrna na gramofonové desky	70
Intervence Následuj hudbu	70
Intervence Komiks – továrna na gramofonové desky	72
Závěr	75
Shrnutí	80
Summary	84
Zusammenfassung	86
Seznamy	90
Seznam použitých zdrojů	91
Seznam obrázků, tabulek a jejich zdrojů	93

PŘEDMLUVA

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

na první pohled by se mohlo zdát, že dávná průmyslová minulost a moderní inteligentní řešení nejdou vzájemně dohromady. Rádi bychom vás touto publikací přesvědčili o opaku. Průmyslové dědictví pro nás znamená tradici i fundament pro další energii území a inspiraci pro mnohé tvůrčí záměry, ať už ekonomické či kulturní povahy.

Podkrušnohoří představuje jedinečný prostor pro studium propojování „starého a nového“. Území prochází dlouhodobou transformací, jejímž ústředním motivem je průběžná změna dominantních ekonomických aktivit. Tyto změny se významně projevují též v dynamice společnosti regionu. Kniha diskutuje klíčovou otázku, zda „stará“ průmyslová tradice představuje pouze bariéru, nebo taktéž stimul pro další rozvoj území.

Zalistujte v knize například na příběh o značce Riecken design. Dávné provozy textilního průmyslu již v kraji téměř nenajdete, ale vzory a motivy na tapetách v sídle někdejšího majitele firmy nabízejí inspiraci a využití pro soudobé aktivity v designu a interiérovém návrhářství.

Významnou úlohu v objevování a propojování minulosti a budoucnosti hraje Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem a na ní působící mezioborové výzkumné týmy. Jedním z realizovaných projektů je iniciativa *Smart City — Smart Region — Smart Community*. Jejím výstupem je i předložená publikace, která shrnuje regionální specifika i konkrétní intervence zaměřené na zhodnocení průmyslové minulosti kraje.

Na závěr předmluvy mi dovoluňte poděkovat prof. Jiřině Jílkové, která stála za zrodem a obhájením smyslu celého projektu *Smart City — Smart Region — Smart Community*. Značnou pozornost pak věnovala právě části projektu zaměřené na průmyslové dědictví kraje. S autory této publikace vedla dlouhé a cenné rozhovory o obsahu, výstupech i o přínosu konkrétních intervencí. Je nám všem líto, že se již nedočkala finální podoby publikace výstupů. Tuto knihu tímto věnujeme její památce.

ÚVOD

01 Chátrající interiér Rieckenovy vily v Šumně u Litvínova.

Podkrušnohoří, Ústecký kraj, Mostecko — když člověk zaslechne tato slova, představí si pod hřebem Krušných hor tovární provozy, hnědouhelné lomy a krajinu poznamenanou působením těchto aktivit po desítky let. Zdánlivě tedy kraj, který kromě pracovních míst v těžbě a průmyslu nemá co nabídnout — místním, ani lidem z jiných regionů. Současné Podkrušnohoří je typickým příkladem toho, co je především v geografické literatuře označováno za „starý průmyslový region“. Starý proto, že se zde průmysl usadil již v prvních fázích industrializace evropského kontinentu či střední Evropy. A pro tyto rané fáze industrializace byla typická odvětví průmyslu, která je možno označit jako stará — především textilní, sklářský, keramický, těžba uhlí a hutnictví. Tato odvětví po několika staletích relativní neměnnosti ekonomických a sociálních struktur přinesla první vlnu transformace regionu, která šla ruku v ruce s rozvojem tržního kapitalismu. Oba procesy zásadně přetvořily regionální sídelní systém, fungování místních komunit, demografické poměry, společenské a ekonomické vztahy a samozřejmě krajinu, na němž se vše výše jmenované odehrávalo. Vlivem industriální transformace se Podkrušnohoří stalo, jakkoliv nám to dnes může znít neuvěřitelně, jedním z ekonomicky nejvyspělejších regionů střední a východní Evropy. Ústí nad Labem, Děčín, Teplice a jiná města — to vše byla sídla firem nadnárodní působnosti, jejichž ředitelé si stavěli honosná sídla navrhovaná předními architekty.

Nejen průmyslovou výrobu či hospodářství obecně, ale i společenské a kulturní poměry výrazně poznamenalo poválečné vysídlení německého obyvatelstva (a tedy i manažerů a kvalifikované pracovní síly z regionálních podniků) a přechod k centrálně plánovanému socialistickému hospodářství. Socialistické řízení státu a jeho masivní podpora výroby a dělnické třídy prodloužily životnost mnoha průmyslových podniků — jim podobné podniky v západních zemích čelily významným ekonomickým problémům již přibližně od šedesátých let minulého století. S přechodem zpět ke kapitalismu a principu volného trhu se však problémy socialistických podniků a regionů, ve kterých sídlí, staly neudržitelnými. Podkrušnohoří a jemu podobné průmyslové regiony tak procházely a vlastně stále procházejí další transformací s nutností integrace do globální ekonomiky a proměny ekonomické struktury, v níž hlavní roli hraje proces deindustrializace. Význam starých odvětví v regionu tak upadá, a protože tato odvětví v území vyčerpala místní kapacity (územní, lidské, mentální), není snadné je nahradit odvětvími modernějšími. Právě v tomto období tyto regiony získávají přívlastek „staré průmyslové“ a z velké části přicházejí o svou výrobní základnu, kterou nahrazuje sektor služeb, jehož podíl na regionální zaměstnanosti naopak roste. I přesto se však ve starých průmyslových regionech kumulují problémy sociálního, ekonomického i environmentálního charakteru. Aktuálně vzhledem ke stále pokračující těžbě uhlí budou čelit další

výzvě — přechodu na nízkouhlíkovou ekonomiku a zmírnění příčin a dopadů klimatické změny. Takový přestup ovšem musí nutně zohledňovat též společenskou spravedlnost, dostupnost a životaschopnost a musí hledat nové cesty k udržitelnému využívání krajiny, aniž by však zcela smazal průmyslovou paměť, která taktéž přispívá k identitě již nejméně třetí generace obyvatel regionu.

Cesta starých průmyslových regionů směrem, chceme-li, k idealizovanému stavu „nových či normálních“ regionů, tak bude živena několika provázanými výzvami. V tomto ohledu je třeba se ptát, co si na tuto cestu směrem k „ideálnímu“ stavu mohou současné staré průmyslové regiony vzít? Je možné nějakým způsobem těžit ze své bohaté průmyslové minulosti, jejíž artefakty jsou stále přítomné jak ve fyzickém prostoru, tak i v myslí obyvatelstva těchto regionů? A jak tuto cestu absolvovat tak, aby byla sociálně, ekonomicky i environmentálně udržitelná v souladu s konceptem spravedlivé transformace prosazovaným Evropskou unií?

V tomto ohledu nás, autory této knihy, zajímá především role průmyslového dědictví v současné vlně transformačního úsilí. Pod pojmem průmyslové dědictví rozumíme jak hmotné (architekturu průmyslových objektů, urbanismus současných měst, krajinu, typické produkty), tak i nehmotné dědictví (povědomí o slavných regionálních produktech a značkách, know-how a technické znalosti pracovníků místních podniků, specifické identity míst a skupin obyvatel, místní tradice apod.). Průmyslová identita regionu může být na jedné straně bariérou rozvoje, ale pokud ji dokážeme kreativně ztvárnit a udržitelně využít místní zdroje, jež ji podporují, může být zároveň i prvkem, který regionu propůjčí unikátnost a třeba i atraktivnost pro nové investice či nové obyvatele. A to je přesně jeden ze stěžejních cílů, jichž je třeba v rámci transformačního úsilí dosáhnout. Na druhou stranu si uvědomujeme, že pozitivní vztah k průmyslovým artefaktům a jejich vnímání jako určité formy dědictví je vysoce subjektivní záležitostí a je budováno s časovým odstupem. To je zřejmé při pohledu na regiony a města, které aktivně pracují s průmyslovou minulostí a využívají ji pro svůj rozvoj (např. německé Porúří, anglický Manchester, polská Lodž či v poslední době i Ostrava), a naopak regiony, kde tohoto potenciálu využito nebylo. V této knize se tedy zamýšlíme nad tím, jakou roli hraje průmyslové dědictví v rozvoji Podkrušnohoří, jaký je jeho rozsah a prostorové rozložení, jak je vnímáno obyvateli a významnými aktéry tohoto regionu, jak je prezentováno v médiích a jaké jsou jeho perspektivy do budoucna.

Předkládaná kniha se snaží diskutovat výše zmíněné problémy, přičemž kombinuje poznatky o obecném vývoji průmyslových regionů s originálními daty z vlastního výzkumu a návrhy způsobů valorizace průmyslového dědictví. První část diskutuje proměny společnosti od preindustriální přes industriální k postindustriální se zaměřením na region Podkrušnohoří. Zvláštní pozornost zde věnujeme jeho průmyslové minulosti a současnosti, kdy zdůrazňujeme dřívější ekonomickou sílu regionu, která po sobě zanechala celou řadu cenných průmyslových artefaktů. Ve druhé části knihy pak diskutujeme roli těchto průmyslových artefaktů v rozvoji regionu a hledáme odpověď na otázku, do jaké míry jsou tyto prvky vnímány místním obyvatelstvem jako něco, co by mělo být chráněno (resp. nemělo být zničeno) — tj. do jaké míry jsou vnímány jako specifické hodnotné dědictví průmyslové minulosti. V poslední části knihy se zamýšlíme nad tím, jaké jsou možnosti formální či neformální ochrany průmyslového dědictví, a představujeme současné přístupy a iniciativy v regionu i ve světě. Dále také diskutujeme to, jací aktéři se mohou podílet na záchraně či revitalizaci průmyslového dědictví a jaké jsou jejich možné strategie, přičemž klademe důraz na nutnost kreativity v jakémkoliv rozvojovém procesu, a tedy i opětovném využití průmyslového dědictví v rozvoji regionu.

I. PROMĚNY PRŮMYSLOVÝCH REGIONŮ

Zrození průmyslové společnosti

Průmyslová revoluce jako pojem

Průmyslová společnost vznikala v komplexních podmínkách, jejichž pochopení vyžaduje dlouhodobé a mnohovrstevnaté historické studium. Předkládaný nástin vývoje historického diskurzu je zatížen nutným zevšeobecněním a zjednodušením. Pro snadnější popsání přechodu z agrární k průmyslové společnosti byly vědci ex post vytvořeny pomocné termíny jako proto-industrializace, industrializace a nejužívanější označení — průmyslová revoluce. I toto zdánlivě jasné pojmenování je však častým jablkem sváru historiků, ekonomů a sociologů. Nejenže jsou nejasné fáze, příčiny a následky průmyslové revoluce, ale zhruba od druhé poloviny 20. století probíhá diskuze o tom, zda vůbec proces, který bychom takto mohli pojmenovat, proběhl či nikoliv (Myška 2016, Jindra a Jakubec 2015, Purš 1973, Czierpka a kol. 2015).

Poslední teze a teorie hospodářských historiků zhruba z přelomu tisíciletí korigují samotný název průmyslová revoluce. Důvodů je hned několik. Zaprvé — především nešlo o revoluci, která by se vymezovala vůči předešlému systému a z podstaty jej nahradila. Všeobecně se přijímá názor, že šlo (zjednodušeně řečeno) o přechod ze zemědělské výroby ke strojové. To ovšem neznamená, že by byl primární sektor (zemědělství) zcela nahrazen sekundárním (průmyslem). Zadruhé — změny se netýkaly jen průmyslu, ale celého hospodářství a společnosti, včetně jejího životního stylu, pohledu na svět, mentality, čímž došlo k proměně kulturního života a mnoha dalším sociálním změnám.

Přesnějším termínem by proto byl název *modernizace*, v němž jsou ukryty všechny změny, které ve sledovaném období nastaly. Pojem průmyslová revoluce je však v dnešní době natolik zažitý, že jej s odkazem na výše uvedené nejasnosti a omezení užíváme i v následujícím textu. Zjednodušeně můžeme shrnout, že průmyslová revoluce je souhrnem technických, ekonomických a společenských změn svázaných se vznikem továrního průmyslu a moderní technické civilizace. Znamená přechod od rukodělné výroby ke strojové (mechanizace práce), od ekonomiky opírající se o tradice k dynamicky rozvíjející se ekonomice podléhající změnám vlivem technického pokroku. Dále znamená přechod od společnosti agrární s převahou venkovského obyvatelstva a zemědělské výroby k průmyslové společnosti, v níž je větší díl produkce vytvářen v průmyslu a větší část populace pracuje v průmyslu a žije ve městech (Myška 2016).

První kritické zhodnocení průmyslové revoluce sestavil britský historik Arnold Toynbee ve své knize *Lectures on the Industrial Revolution* vydané posmrtně v Londýně v roce 1884. Termín je poprvé doložen ve francouzském prostředí v roce 1827, kdy socialistický aktivista Louis August Blanqui hovořil o ekonomických změnách v tehdejší Anglii. Ve svém díle potřeboval rozlišit domácí francouzský pokrok symbolizovaný krvavou Velkou francouzskou revolucí od jiné podoby mírového pokroku v britském království. Termín revoluce byl ve Francii na počátku 19. století natolik populární, že se dostal i do označení celospolečenských změn v Anglii ztělesněných v průmyslovém a ekonomickém rozmachu tohoto státu. V habsburské monarchii je termín průmyslová revoluce použit poprvé v roce 1841 statistikem Moritzem Frantzem, o něco později se objevuje na území pozdějšího německého císařství, kde s ním pracuje nejprve Friedrich Engels a později zejména Karl Marx.

Vývoj výroby a fáze průmyslové revoluce

Při zpětném pohledu v čase můžeme lidské potýkání se s přírodou rozdělit na tři základní fáze dobývání statků (výroby, způsobů obživy), z nichž dvě jsme si zvykli označovat jako revoluce. První fází je přivlastňování si okolních zdrojů bez vlastní výroby. Tento systém, můžeme jej nazvat *appropriace*, spočíval ve sběru plodin, lovu zvířer a je charakteristický pro migrující pravěké společnosti. Hromadění nadbytku surovin a nástrojů bylo možné, ale nemohlo se rozvinout ve velké míře. Přechod k výrobnímu, primárně zemědělskému způsobu života v mladší době kamenné, známé pod pojmem *neolitická revoluce*, umožnil usídlení člověka na jednom místě. Zemědělská výroba umožňovala nejen setrvat na jednom místě a zakládat sídla, ale také vytvářet a hromadit nadbytek surovin nebo výrobků a tyto statky ve větším množství směňovat. Ve třetí fázi se pak prosadilo zavádění automatizace pracovních postupů do té míry, že převážilo, a hovoříme tak o procesu industrializace. V součinnosti s dalšími ekonomickými, politickými, sociálními a kulturními změnami tak mluvíme o *průmyslové revoluci*. V současnosti stojíme na prahu období, kdy běžně vyrábíme kulturní statky, které jsou nehmotné, digitální. Proces *digitalizace*, který současnou civilizaci formuje, ale přesahuje rámec předkládaného textu.

Vývoj průmyslové výroby lze rozdělit do několika stadií v kontextu historického vývoje západní civilizace, jejichž definice byly ustáleny již ve dvacátých letech 20. století. Tato stadia jsou následující:

- Domácí práce (německy *Hauswerk*): je činností v rámci základní hospodářské jednotky, kterou je domov nebo domácnost. Práce v rámci této jednotky produkuje minimum přebytku, a proto toto stadium jen omezeně využívá trh, který je zpravidla místního charakteru. Hospodářské jednotky se postupem času specializují v té oblasti, kde mají lepší podmínky (zejména suroviny), a v této oblasti pak vzniká určitá nadvýroba.
- Kvalifikovaná neřemeslná výroba (německy *Lohnwerk*): je předstupněm kvalifikovaného řemesla. V praxi se projevuje tak, že surovina bývá majetkem zákazníka a náradí a um majetkem producenta. Toto stadium má v zásadě dvě fáze, a to fázi kočovného odborníka a fázi vlastní dílny.

- Řemeslo a cechy (německy *Handwerk*): je výrobou pro spotřebitele (zákazníka) za směnnou hodnotu, a to buď přímo na objednávku k okamžitému užití, nebo do zásoby, například s předpokládaným uplatněním na trhu. Novinkou je řetězení řemeslné výroby, při němž je výrobek jednoho řemesla základem pro práci řemesla jiného (např. kovář a truhlář). Znaky řemeslného stadia jsou malovýroba (kromě značně velkých organizovaných stavebních hutí), osobní angažovanost, důraz na osobní odbornou přípravu a existence korporativních organizací — cechů. K útlumu jejich role dochází až od poloviny 18. století s uvolněním dohledu nad výrobou. Máme-li uvažovat o průmyslové revoluci jako vyhranění se vůči předchozím systémům, je to právě řemeslný cechovní systém, který průmyslová revoluce potlačí.
- Kupní a nákladní systém (německy *Kaufsystem und Verlagssystem*): přímo souvisí s proto-industrializací a následnou industrializací společnosti. Kupní systém se realizoval kromě měst i na venkově v období vegetačního klidu. Venkovský domácí výrobce nevytvářel pro konkrétního zákazníka, ale se zbožím šel na trh nebo je prodával obchodníkovi, jenž je, třeba i po další úpravě, prodával dál. Vyšší podobou kupního systému je takzvaný nákladní systém. Nákladník (faktor) zbavil domácí výrobce samostatnosti ve tvorbě — sám nebo pomocí prostředníků přidělil venkovským výrobcům surovinu, určil kvalitu a vzor. V pravidelných intervalech pak výrobky vykupoval za stanovenou mzdu. Výrobce už neměl kontrolu a ani kontakt s trhem. V Česku se tento systém uplatnil v textilním odvětví, kdy jeden faktor zaměstnával i stovky pracovníků. Pokročilejší verzi nákladního systému jsou centralizované manufaktury, které představují nejvyšší úroveň předindustriální éry výroby (OBR. 03). Jednalo se o dílny, v nichž probíhala výroba od počátku po konečný produkt. Takové manufaktury jsou blízké továrnám, avšak liší se od nich nižší úrovní mechanizace a automatizace, oddělením vedení od vlastní výroby a omezením na regionální trh.

Transformační proces, ve kterém dochází k nárůstu podílu obyvatel zaměstnaných v průmyslu na úkor zemědělské výroby, je i přerodem takzvané agrární společnosti ve společnost průmyslovou. Tento proces nejčastěji označujeme proto-industrializací a industrializací. Zapojení venkovského obyvatelstva do posledního stadia před průmyslovou revolucí (kupní a nákladní systém), případně do proto-industrializace, vytvořilo zásobník nových pracovních sil a postupně rostoucí vrstva kupců a nákladníků se transformovala do nositelů industrializace. Tito lidé totiž měli kapitál, který byli ochotni investovat do zlepšení a centralizace výroby, čímž ušetřili za komplikovanou dopravu. Vlivem nákladníků se zformovala i síť trhu, na který plně industrializovaná společnost navazovala. Tento proces je pozorovatelný v západní Evropě a zámoří od 17. století, v habsburské monarchii pak od 18. století.

Předpoklady průmyslové revoluce

Pro nastolení průmyslové revoluce musely být splněny předpoklady, které jsou platné v zásadě pro všechny regiony. Především muselo být dosaženo určité míry produktivity v ostatních hospodářských sektorech, zejména v zemědělství a dopravě, aby vznikl prostor pro rozvoj průmyslu. Dále muselo být zajištěno dostatečné množství kapitálu a pracovních sil. Svou roli sehrála i existence poptávky po požadovaném množství zboží. Konečně musela být přítomna schopná vrstva talentovaných jedinců nebo uskupení s dostatečným množstvím kapitálu, strategického myšlení a odvahy zavádět inovace. Role státu v zavádění industrializace je proměnlivá a je odvislá od státního zřízení. Aktivity státu se pohybovaly v intencích, kdy stát fungoval jako zákonodárce vydávající různé živnostenské, celní, obchodní, patentní, daňové a jiné podpůrné zákony. Stát také jednal jako administrátor produkující jinou než zákonnou podporu podnikání, zejména v podobě infrastruktury (silnice, železnice). Stát mohl mít roli též jako podnikatel — majitel půdy, lesů atp. či iniciátor na tyto zdroje navazujících podnikatelských aktivit. Nakonec také stát může fungovat jako investor a spotřebitel. Tyto aktivity zahrnovaly zejména práce pro vládnoucí elitu, armádu, státní podniky a úředníky.

Hlavními, až ikonickými znaky průmyslové revoluce jsou parní stroj a továrna jakožto centralizované velkovýrobní zařízení produkující výrobky pomocí strojů, které umožňují a později vyžadují dělbu práce. Tento fakt ale neznamená, že by samotný proces průmyslové revoluce nepodléhal sám o sobě dynamické diferenciaci, která se stala předmětem bádání již v době svého největšího rozmachu. Ve 20. století se ukázalo, že k popsání celého procesu bude nutné průmyslovou revoluci rozdělit do více částí. Německý ekonom Adolf Weber v roce 1957 definoval tři fáze průmyslové revoluce spojené s novým pohonem (energií). Byly ustanoveny fáze parní, elektrická a atomová. Dnešní pohled se od čistě pohonné teorie odklání. Nejde o energii, ale o samotný stroj, který lidskou práci nejen ulehčuje, ale kompletně nahrazuje. Vztah mezi ikonickými symboly jednotlivých etap průmyslové revoluce není nutně kauzální. Např. parní stroj byl vynalezen dříve (1765), než hovoříme o průmyslové revoluci. Jeho vynález nebyl startovním bodem, klíčové bylo jeho masové rozšíření a vliv na mechanizaci a nahrazení lidské práce stroji.

Diferenciace tak mnohovrstevnatého jevu, jakým je průmyslová revoluce, je proto nekončícím procesem. Důležitým faktorem vždy zůstane uvědomění si regionálních rozdílů v procesu industrializace napříč Evropou. Zatím úspěšnou se jeví revidovaná Gerschenkronova typologie procesu industrializace podle státní (regionální) zaostalosti (*Gerschenkron 1962*). Ta vymezuje:

- anglický model — uplatnil se v zemi hospodářsky nejrozvinutější, kde měla industrializace spontánní ráz a fungovala bez zásahů státu. Průmyslová revoluce v nejvyspělejších státech

předběhla rozvoj dopravy. Kapitál pocházel vesměs z kolonií. K zavádění průmyslových společností nebylo zapotřebí bank a úvěrových systémů.

- Západostředoevropský model — uplatnil se v zemích se středním stupněm zaostalosti (tedy i na současném českém území). Vnitřní akumulace kapitálu neměla takové možnosti, aby spontánně vznikaly nové provozy. Byl zaveden systém úvěrních ústavů (bank), které od nákladníků kapitál získávaly a investovaly do industrializace a inovací. Stát pomáhal zákony a administrací. Průmyslová revoluce probíhala v těchto státech paralelně s rozvojem dopravy a výstavbou úvěrního systému.
- Východojihoevropský model — uplatnil se v zemi primárně zemědělského charakteru s velkou zaostalostí, kde byla akumulace kapitálu tak malá, že bylo nutné čekat na zahraniční kapitál (investory). Nutné byly podstatné státní intervence. Převaha zemědělského sektoru byla podpořena modernizací dopravy k transferu zemědělského zboží. Modernizace dopravy s sebou jako důsledek přinesla i revoluci v průmyslu.

Nástin průběhu průmyslové revoluce v českých zemích

Počátky skutečně průmyslové výroby v českých zemích lze sledovat již v raném novověku, kdy je ztělesňují jednotlivci ve službách panovníka nebo lokální aristokracie. Ve druhé polovině 17. století se České království jakožto součást habsburské monarchie a Svaté říše římské snažilo ekonomicky zahladit rozsáhlé devastace způsobené třicetiletou válkou. V té době se české země pokoušely v duchu merkantilistických teorií zaujmout své místo na trhu zvýšeným exportem zejména textilního zboží. Církevní instituce zakládaly již na konci 17. století řemeslné manufaktury zcela oddělené od stále dominantního cechovního systému. V tomto ohledu byly české země odkázány především na iniciativu majetných a odvážných jedinců zpravidla z řad církve a šlechty (*Mrázek 1964*).

Výnosnou ekonomiku koloniálních mocností se monarchie snažila dohnat řadou reforem, které jsou spojeny zejména s obdobím osvětské vlády Marie Terezie a Josefa II. Pro habsburskou monarchii a osvětský absolutismus je typická snaha resuscitovat zmírající ekonomiku shora pomocí podpůrných legislativních zásahů a institucí. Teprve po nastartování procesu industrializace mohly vznikat nové instituce spontánně, takzvaně zdola. Státní intervence zahrnovaly specializované patenty i obecnější zákony, zavádějící jednotnou měnu pro celý stát (takzvanou vídeňskou marku), pro Bavorsko a později též Sasko. Zavedena byla celní jednota v rámci českých zemí. Ze státního podnětu vznikaly i první podpůrné instituce zaměřené zpočátku na agrární sféru. První společnost, později známá pod názvem Vlastenecko-hospodářská společnost v Praze, se zaměřovala na technické inovace zejména v zemědělství. Při příležitosti pražské korunovace Leopolda II. českým králem v roce 1791 se v Klementinu konala první průmyslová výstava, která byla základem jubilejních stoletých průmyslových výstav v Praze. V roce 1828 byla uspořádána nová průmyslová výstava iniciovaná již vlasteneckou, průmyslově naladěnou šlechtou. V roce 1833 pak vznikla Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách, signalizující rostoucí podporu průmyslu zdola od nestátních aktérů.

Pionýrským oborem průmyslové revoluce byl textilní průmysl. Po ztrátě Slezska, které bylo rovněž zásadním textilním producentem, bylo nutné tuto mezeru zaplnit. Proto zejména pohraniční oblasti získaly od královské kanceláře značné robotní, daňové, celní a další úlevy. Známost je například bavlnářská manufaktura v Kosmonosích z roku 1763. Nejslavnějším je však podnik Johanna Josefa Leitenbergera (OBR. 04) ve Verneřicích u Děčína (OBR. 05) a v Praze, jenž jako první nakoupil anglické spřádací stroje, které od roku 1797 ve verneřickém závodě instalovali angličtí odborníci. Byl to pravděpodobně první případ v českých zemích, kdy stroj kompletně nahradil lidskou práci v jedné etapě výroby produktu. Rodina Leitenbergerů v oboru pokračovala po několik generací a byla příkladem, kdy se mezi dominantní aristokratickou společností průmyslníků dostali i měšťané. V první polovině 19. století vznikaly další textilní továrny s centralizovaným provozem. Jednu z nejslavnějších založil v Liberci hrabě Clam-Gallas již v roce 1806. O dvaadvacet let později ji koupil měšťan Johann Liebieg a proměnil ji v prosperující textilní impérium.

Druhým rozvíjejícím se odvětvím po textilním průmyslu byl cukrovarnický průmysl. Řepné cukrovary vznikaly zejména v období napoleonských válek v důsledku kontinentální blokády a zamezení dovozu třtinového cukru. Dále se prosazovala i další odvětví potravinářství jako pivovarnictví a lihovarnictví. Zejména saské pohraničí bylo spojené se sklářským průmyslem a s výrobou porcelánu. Již v roce 1789 vznikla porcelánka v Hájích u Horního Slavkova a krátce nato v Praze a Klášterci nad Ohří. Rozvoj sklářství je zase spojen s osobností Friedricha Egermanna, rodáka ze Šluknova, který v Novém Boru vyvinul nový typ barvení skla (*Jindra a Jakubec 2015*).

04 Johann Josef Leitenberger (1730–1802), zakladatel textilní továrny ve Verneřicích.

05 Budova továrny J. J. Leitenbergera ve Verneřicích.

Třetím významným pilířem ekonomického růstu Českého království se stal těžký průmysl, především hutnictví. Olomoucký arcibiskup Rudolf Jan, rodem Habsburk, založil ve Vítkovicích v roce 1828 dodnes slavné železářny. Pro jejich provoz, stejně tak i pro provoz parních strojů obecně, však bylo nutné velké množství paliva.

Hutnictví bylo pro další šíření industrializace klíčové, protože podporovalo rozvoj sítě železnic (OBR. 06), která se na českém území od roku 1839 (pokud máme na mysli parostrojní dopravu) rychle šíří. Kromě toho se na bázi hutnictví rozvíjí i strojírenství, jež mělo snížit závislost domácích podniků na dovozu strojů ze zahraničí. Významné strojírní vznikaly na Moravě v Brně, na severu Čech na Liberecku a přirozeně v Praze (Jindra a Jakubec 2015).

Druhá polovina 19. století přinesla překotné změny ve státní správě, které v podstatě reagovaly na stávající trendy započaté průmyslovou revolucí. V roce 1848 bylo zrušeno poddanství a o jedenáct let později dal živnostenský zákon svobodu a možnost prosadit se v podnikání drtivě většině obyvatel monarchie. Celá šedesátá léta se nesou ve znamení zakládání nových firem a provozů a modernizace strojů a výroby. Do druhé poloviny 19. století spadá též dynamický rozvoj ikonických podniků spojených s regionem, jakými byly např. Schichtovy závody (OBR. 07), Spolek pro chemickou a hutní výrobu či Mannesmannova válcovna trub. Od osmdesátých let do stávajícího parního systému vnáší rozruch nový typ elektrické energie, který se značně rozšiřuje nejprve v podobě veřejného osvětlení, později i v provozu továren (OBR. 08).

Tepnou, která rozvázala industrializační pokrok, byla modernizovaná dopravní síť. Již od konce 18. století byly zpevňovány silniční komunikace a století následující je ikonicky spojeno s rozmachem železniční sítě po celém světě. Na rozvoji železniční dopravy v regionu se podílela zejména společnost Ústecko-teplická dráha (k. k. privilegierte Aussig-Teplitzer Eisenbahn-Gesellschaft) založená v roce 1856, která území navázala na nadregionální trať provozované C. k. privilegovanou Severní dráhou císaře Ferdinanda (k. k. privilegierte Kaiser Ferdinands-Nordbahn) a Severozápadní dráhou (k. k. privilegierte Österreichische Nordwestbahn). Rozvoj železniční sítě byl přitom vázán především na rozvíjející se těžbu.

Raketová exploze nových podniků šedesátých let, ruku v ruce spojená s progresivní finanční politikou založenou na úvěrech a půjčkách, s sebou nesla nebezpečí dluhové bubliny, která praskla v roce 1873. Celosvětovým trhem pak otřásla první světová válka, nově překreslená mapa Evropy však již stavěla na plodech průmyslové revoluce. Hnacím motorem se staly technologický pokrok a volný trh, bylo tomu tak i v Československu.

06 Chomutovské hlavní nádraží s uhelnými vagony v roce 1913.

07 Reklama na potravinářský tuk Ceres vyráběný Schichtovými závody v Ústí nad Labem.

08 Bergmannovy závody s elektrárnou v Podmoklech-Rozběšicích.

09 Pohled na řeku Labe v Ústí nad Labem — v pravobřežní části se rozrůstá současná městská část Střekov.

Proměny průmyslové společnosti

Průmysl a společnost

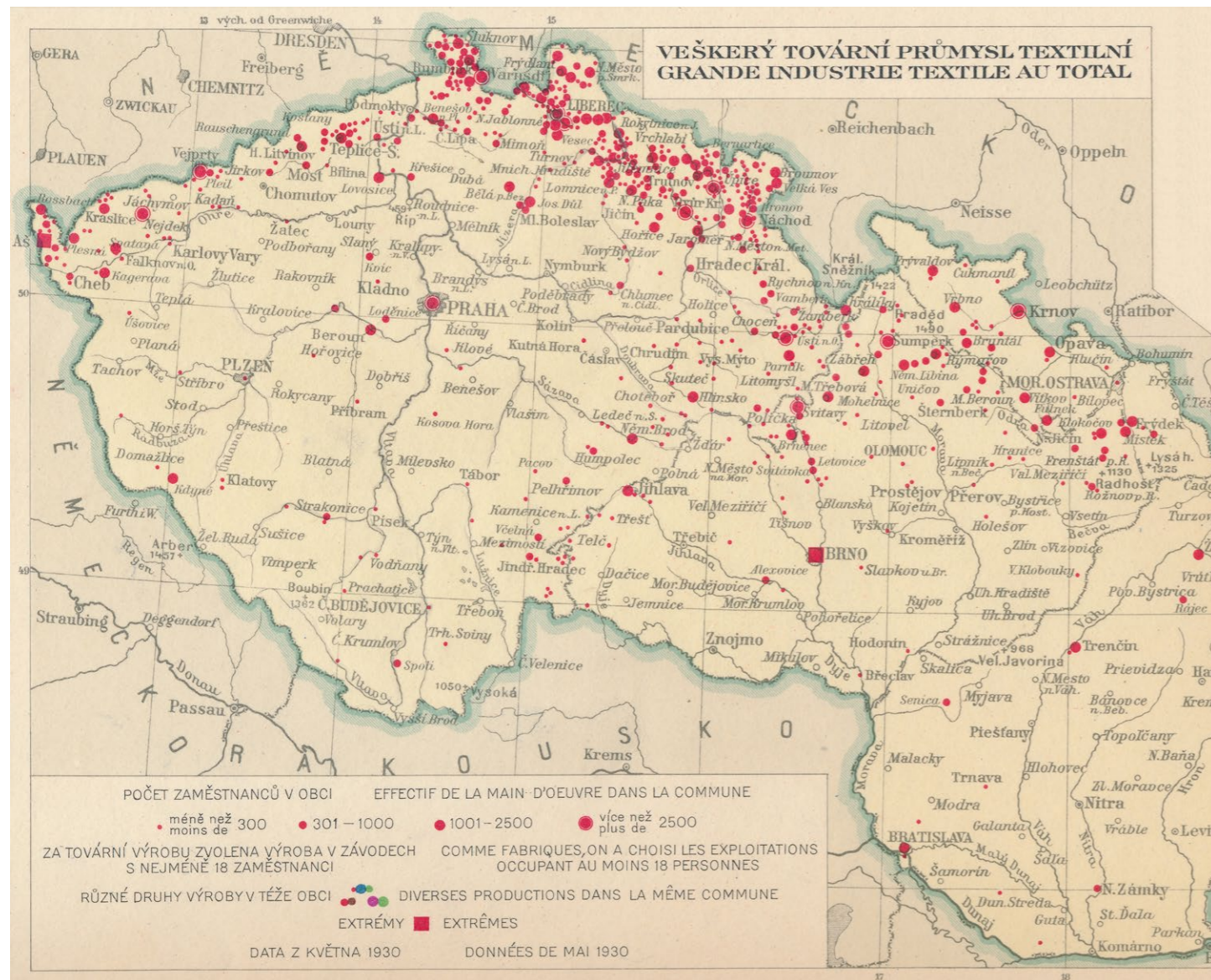
Příběhy rozvoje a úpadku jednotlivých průmyslových regionů, které lze definovat jako oblasti dlouhodobě zaměřené na konkrétní sektor průmyslové produkce, jsou velice rozmanité a souvisejí nejen s mezinárodním a státním vývojem, ale i s ekonomickými a společenskými vlastnostmi konkrétního místa včetně materiálních zdrojů, specifických znalostí, zvyků a vztahů místních obyvatel. Přeměna společnosti z agrární na průmyslovou byla poháněna složitější organizací výroby a zejména jejím mnohonásobným navýšením. To vyžadovalo značný počet pracovníků, díky nimž industrializovaná města populačně intenzivně rostla (Englová 1987). Od prvotní fáze industrializace se rychle rostoucí průmyslová města stávala střediskem zaměstnanosti, přitahujícím venkovskou pracovní sílu motivovanou vidinou vyššího výdělků a jistot ve městech.

Tyto intenzivní migrační trendy pochopitelně zvěšovaly potřebu často živelné výstavby nových obytných čtvrtí v pěší dostupnosti průmyslových areálů. Špatné životní podmínky těchto obytných zón spočívaly v nízké hygienické úrovni způsobené například absencí kanalizace, nedostupností zdrojů kvalitní vody, znečištěním ovzduší a nárůstem sociálně-patologických jevů. Rostoucí počet obyvatel vytvářel tlak na majitele průmyslových podniků, kteří v mnohých případech, hnáni různorodými motivacemi včetně snahy o udržení kvalifikované pracovní síly, dokonce sami investovali do bytového fondu svých zaměstnanců (OBR. 09). Životy pracovníků byly tímto způsobem ještě více propojeny s konkrétním průmyslovým podnikem (Frasch a Wyke 2015). Problémy průmyslových měst se projevovaly v naprosté většině zemí dotčených průmyslovou revolucí. Znamé jsou velké epidemie cholery (např. v Londýně) i nárůst výskytu běžnějších onemocnění, ale též nárůst kriminality, prostituce či hazardu. Ke zhoršení sociálních podmínek docházelo zejména v pozdějších fázích průmyslové revoluce, kdy podniky přecházely na plnou automatizaci a potřeba pracovní síly se snížila. To společně s obdobími ekonomických krizí vedlo v některých případech k razantnímu nárůstu nezaměstnanosti a sociálním problémům pracovníků i celých rodin. Tlak na zdravotní péči a sociální zajištění vedl ke vzniku nových veřejných služeb.

O rozsahu problémů a jejich nedostatečném řešení svědčí množství textů sociálně angažované beletrie, poezie či autobiografií ještě z prvních desetiletí 20. století (např. Bureš 2017), kdy industrializace projevila naplno své výhody i kritická místa. Negativně byly vnímány také obecnější dopady průmyslu na krajinu. Spisovatel a úředník František Cajthaml-Liberté (1868—1936) byl autorem několika děl, v nichž kriticky upozorňoval na měnící se ráz severočeské krajiny a problémy dělnictva. Nedostatky v kvalitě bydlení se staly

„...ocitneme se v průmyslové metropoli severních Čech, v rušném a zakouřeném Ústí n. Labem. Přírodní poesie je zde zatlačena prosaickou skutečností. V přístavu vidíme v obrovských nákladních lodích mizeti celé vlaky uhlí. [...] Nevidíme sice podzemní otroky práce, ani neslyšíme údery jejich kladiv.“

František Cajthaml-Liberté popisuje příjezd do Ústí nad Labem v knize *Obrázky z Deutschböhmen* z roku 1923.

10 Prostorové rozmístění textilního průmyslu v Česku kolem roku 1930.

novým podnětem pro urbanisty a architekty od konce 19. století (v mezinárodním prostředí prosluly koncepce E. Howarda či Athénská charta spojená s Le Corbusierem) při úvahách o novém uspořádání měst a jejich zázemí. Setrvačnost neuspokojivých poměrů v bydlení, nadto zhoršených i první světovou válkou, dokládá statistika vybavenosti bytů vybraných českých měst, publikovaná v roce 1935 (Prouza 2017). Tehdy provedený průzkum ukázal, že 70 % bytů v Ústí nad Labem nemělo vlastní toaletu a 85 % nemělo koupelnu.

Pro vývoj industrializace bylo nezbytné zajištění dostatečných energetických zdrojů pro rostoucí podniky a města. Proto dochází k velmi intenzivnímu rozvoji měst v regionech s těžbou hnědého a černého uhlí. Rozvoj železniční dopravy pak zpřístupňuje tyto energetické zdroje i pro ostatní nově industrializovaná města. Nového významu začíná nabývat geografická poloha města a regionu, která v řadě případů předurčuje jeho ekonomické směřování.

Mezi další iniciační faktory rozvoje průmyslových měst lze řadit například přítomnost dalších vstupních surovin rozličných průmyslových odvětví, množství a kvalifikaci pracovní síly nebo dopravní dostupnost jednotlivých míst, a především možnosti exportu produktů do jiných, zejména zahraničních regionů. Právě poslední jmenovaná skupina faktorů souvisejících s polohou regionů a zemí v rámci Evropy hrála zásadní roli v šíření prvotních průmyslových technologií a znalostí, které se během 19. a 20. století z původního jádra takzvané průmyslové revoluce ve Spojeném království postupně rozptylovaly dále do kontinentální Evropy. Symbolem úspěchu se v průmyslové společnosti stává město s rozvinutou průmyslovou základnou, charakteristické prostorově rozsáhlými výrobními provozy, zaměstnávající tisíce dělníků žijících v dělnických čtvrtích.

Vznik samostatného Československa v roce 1918 předznamenal řadu reforem, které bylo nutné provést, aby byly zajištěny kontinuita a další rozvoj hospodářství. Jednalo se především o náročnou, ale ve zpětném hodnocení efektivní měnovou reformu a celkovou konsolidaci stavu hospodářství po první světové válce, ale též řešení otázky sídel německých podniků mimo území Československa. V hospodářských a politických kruzích byla diskutována i samotná proporce vlastnictví průmyslových podniků.

Období růstu však bylo přerušeno hospodářskou krizí ve třicátých letech 20. století. Ta poznamenala celé Československo, ale ještě intenzivněji zasáhla regiony, jejichž odvětvová struktura byla

postavena na takzvaném zbytném zboží — tedy produktech, po kterých klesala poptávka v důsledku snižujících se příjmů nejrychleji (spotřební zboží jako sklo, porcelán, oblečení — OBR. 10). A právě tato odvětví se výrazně koncentrovala do příhraničních regionů silně osídlených německým obyvatelstvem, což v něm dále posilovalo frustraci z nových poměrů v mladém československém státě.

Industrializace některých regionů pokračuje i v období druhé světové války, tato industrializační vlna je však tažena válečnými potřebami nacistického Německa. Po druhé světové válce dochází k vysídlení německého obyvatelstva z Československa, což významně poznamenalo především pohraniční oblasti. Průmyslovou výrobu výrazně zasáhly a transformovaly procesy znárodnění a další industrializační snažení, tentokrát s méně významnou rolí lehkého průmyslu a relativně malého významu sektoru služeb (vždyť existence průmyslu byla základní podmínkou existence režimem podporované dělnické třídy). Socialistické řízení mělo negativní dopady na ekonomickou výkonnost podniků, výroba v některých podnicích byla z velké části dotována státem a produkce směřovala na méně náročné trhy zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci, což následně mimo jiné vedlo k rostoucímu technologickému zaostávání za výrobou v západních zemích.

Pozvolný pád a ztráta průmyslové identity?

Dopady industrializace, dlouhodobé intenzivní průmyslové výroby a následného úpadku klíčových odvětví se pak pochopitelně podepsaly na kvalitě a podobě prostředí těchto regionů, a to ve smyslu environmentálním, ekonomickém i společenském. Každé odvětví, které neprojde inovací, postupem času zastarává a s ním také region, který je na něm závislý. Úpadek průmyslu je tedy v případě těchto dříve hospodářsky silných oblastí současně počátkem rozkladu ostatních vlastností regionu, protože ačkoliv ekonomický význam průmyslu se zmenšuje, určitá mentální závislost na něm stále přetrvává, stejně tak i setrvačnost ve fyzickém prostředí (průmyslové budovy, urbanismus měst, krajina) (Hudson 2005). Snižování významu průmyslu kdysi zajišťujícího prosperitu průmyslových regionů vyvolává řadu sociálních a ekonomických konsekvencí, které lze vesměs považovat za negativní (snad s výjimkou environmentálních dopadů). Deindustrializace starých průmyslových regionů probíhá napříč Evropou nerovnoměrně přibližně od šedesátých let (od devadesátých let v postsocialistických zemích) 20. století. Důvody úpadku jsou v jednotlivých oblastech relativně podobné a souvisejí především s druhem odvětví, na které se konkrétní regiony dlouhodobě orientovaly v době svého největšího průmyslového rozmachu. Zatímco oblasti soustředěné na těžbu a těžký průmysl (např. na těžbu uhlí, výrobu oceli nebo tradiční lodařské výroby ve Spojeném království) nejčastěji narazily na vyčerpání surovinových zásob, regiony orientované na lehká odvětví (strojírenství, elektroniku, textil) mnohdy neunesly rostoucí globální konkurenci v podobě nově industrializovaných (zejména asijských) zemí s relativně nízkými náklady na pracovní sílu. Tato ekonomická neudržitelnost, mnohdy doprovázená negativními dopady průmyslu na životní prostředí, tak byla základní příčinou nutnosti přesměřovat rozvojovou trajektorii těchto oblastí obvykle silně závislých na jednom klíčovém odvětví (Cumbers a kol. 2006).

Postindustriální transformace po pádu socialistického režimu v Československu, ale i jiných zemích východního bloku, byla ještě razantnější, protože kombinovala jak přechod od industriální k postindustriální společnosti, tak přechod od centrálně plánované ekonomiky na ekonomiku tržní, včetně přechodu od totalitní k demokratické společnosti. Procesy privatizace, liberalizace obchodu a restrukturalizace podniků a celých odvětví vymezily milníky v přechodu bývalé socialistické ekonomiky (s velkou snahou o soběstačnost na úrovni státu) na kapitalistickou a globalizovanou. Tyto procesy velmi silně dopadly na průmyslovou produkci českých podniků, jež musí také geograficky přeorientovat odbyt své produkce, který byl do té doby silně závislý na jiných socialistických zemích. K tomu se přidalo i významné poškození životního prostředí, jež bylo obzvláště v Podkrušnohoří extrémní. Znečištěné ovzduší mimo jiné vyvolalo ekologické demonstrace v Teplicích, které přerostly v protest proti vládnoucímu režimu ještě před 17. listopadem 1989. Proto jsou také považovány za jedny z předchůdců sametové revoluce. V průběhu devadesátých let tedy musel český průmysl projít intenzivní proměnou. Uvolněná pracovní síla se jako důsledek deindustrializace částečně přesouvá do za socialismu poddimenzovaného sektoru terciéru (služeb), čímž je podporován proces terciarizace. Velká část pracovní síly však nenachází uplatnění na přenastaveném trhu práce a zvyšuje statistiky nezaměstnaných v průmyslových regionech.

Výraznější dopady ekonomické transformace byly a stále jsou patrné v regionech závislých především na těžkém průmyslu, v nichž v devadesátých letech nezaměstnanost rostla nejvýrazněji. Deindustrializační proces zde zanechal stopy v podobě mnoha opuštěných (i historicky a architektonicky cenných) továren a výrobních areálů, které se staly takzvanými brownfieldy (ty lze volně definovat jako budovy či území, které jsou využívány nedostatečně nebo nejsou využívány

Ze série článků Jiřího Hejdy o národnostních poměrech v českém průmyslu, vydané v periodiku *Přítomnost* ve dvacátých letech 20. století.

„Komu patří československý průmysl? [...] Ze zkoumaných 27 [textilních] továren je 23 německých, které zaměstnávají (r. 1926) 3200 dělníků a mají 1550 HP vlastní motorické síly.“

„Růst výroby rok od roku stoupal a závod dosáhl takové výrobnosti, o jaké by se jeho kapitalistickým pánům dříve ani nezdálo.“

Rozvoj znárodněného průmyslu za socialismu dle publikace *100 let Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem* — kol. autorů, 1956.

„V našich uhelných regionech narušuje těžba krajinu natolik, že by tu bez důsledné realizace nápravných opatření kraj velmi rychle pust, jeho produktivita by mizela...“

Potřeba obnovy krajiny dle publikace *Rekultivace v Severočeském hnědouhelném revíru* — kol. autorů, 1967.

vůbec, často jsou pozůstatkem nejen průmyslové činnosti, ale také zemědělských, vojenských či jiných aktivit — OBR. 11). Nevyhnutelná nutnost transformace průmyslové základny a vysoká míra nezaměstnanosti byly příčinami přijetí strategie lákání nových, zejména zahraničních investorů, kteří kupují původní regionální podniky či zde umísťují své pobočky, a stále více tak integrují české prostředí do globalizované ekonomiky a globálních produkčních řetězců. Krajinu starých průmyslových regionů tak doplňuje panorama nově vznikajících průmyslových zón, logistických a komerčních center rostoucích z velké většiny na zemědělské půdě.

Problémy starých průmyslových regionů

I přes stále intenzivněji pronikající globální impulsy a terciarizaci ekonomiky přetrvávají v regionu fyzické i nehmotné připomínky původního zaměření bývalého industriálního regionu, potvrzující specifický duch místa, *genia loci*. Tyto připomínky je možno označit za průmyslové dědictví a některé z těch fyzických (průmyslové budovy a areály) jsou bezprostředně po ukončení původní činnosti či s odstupem času revitalizovány a využity k novým účelům (OBR. 12). Nicméně vzhledem k ploše a počtu původních průmyslových areálů je jasné, že ve většině takových regionů dochází k jejich částečné či úplné demolici. Přesto se zdá, že jejich zachování a revitalizace ve formě (mnohdy zákonem chráněných) technických památek může být významným zdrojem regionální identity a soudržnosti místní společnosti s daným místem, využívaným v souladu s trendy globální ekonomiky zejména pro účely sektoru služeb (Oevermann a Mieg 2015).

Za těchto podmínek tak hmotné průmyslové dědictví může podporovat i to nehmotné — tedy specifickou identitu místa či místních obyvatel založenou na průmyslovém odkazu. Příslušnost k profesi byla mnohdy součástí lokální identity a důležitou společenskou normou spočívající v každodenních rutinních praktikách předurčených zejména pracovními povinnostmi, ale i určitou známkou sociálního statusu přenášeného v rodinách z generace na generaci bez ohledu na to, zda se bavíme o průmyslových oblastech tradičních kapitalistických zemí západní Evropy nebo o post-socialistických regionech (Stenning 2005). Některé regionálně rozvojové teorie dokonce zdůrazňují, že specifické znalosti vyplývající z orientace

místní ekonomiky a pracovního trhu na jedno konkrétní odvětví jakoby „visí ve vzduchu“ (což kriticky hodnotí např. *Fitjar a Rodríguez-Pose 2017*). Jednotlivé podniky v příbuzných průmyslových sférách tak vzájemně sdílejí pracovní sílu zaměřenou na určitý způsob výroby, ale také infrastrukturu, dodavatele i odběratele pevně navázané na klíčové firmy. V těchto ekonomických vztazích se pak odrážejí i další vlastnosti regionu, jako je jeho vzdělanostní struktura nebo podoba veřejného prostoru a života, protože klíčové podniky mají významný vliv na regionální politické dění a rozhodování o budoucím vývoji (Cumbers a kol. 2006). Pro region je pak důležité, aby se původní průmyslová společnost dokázala vhodně adaptovat na nové ekonomické prostředí a výzvy současné doby.

Snahy o transformaci někdejších důležitých průmyslových oblastí jsou přibližně stejně staré jako problémy související s jejich úpadkem. Na počátku koloběhu příčin a následků stojí samotný útlum činnosti rozsáhlých průmyslových

podniků ovlivňující ekonomický i společenský život celého regionu. V přímém důsledku tak došlo především k relativně prudkému nárůstu nezaměstnanosti, který byl obvykle řešen, jak již bylo zmíněno, státními intervencemi podporujícími například příchod nových investorů z řad zahraničních firem v lehkém průmyslu, budování malých a středních podniků či změnu orientace ekonomiky regionu na služby a odvětví založená na znalostech. Především první zmiňované — spoléhání na nadnárodní společnosti, které se usazovaly v nových průmyslových zónách — bylo v politickém diskursu postsocialistických zemí vnímáno jako základní lék na řešení problémů nezaměstnanosti a modernizace průmyslu (Mackinnon a Cumbers 2007).

Tato opatření se však zejména z dlouhodobého hlediska ukazují jako relativně problematická, a to především z následujících důvodů:

- a někdejší závislost na dominujícím průmyslovém odvětví bývá nahrazena závislostí na rozhodnutí cizích investorů, kvůli níž region ztrácí kontrolu nad vlastní ekonomikou;
- b nově vznikající pracovní místa nejsou z hlediska kvality, stability, platového ohodnocení a společenské prestiže adekvátní vůči těm zaniklým;
- c některá nová pracovní místa ve službách či jiných nových odvětvích vyžadují nové, takzvané měkké dovednosti včetně komunikačních schopností, flexibility a učení se, a také formální (především vysokoškolské) vzdělání, což do té doby v dělnických profesích nebylo považováno za zcela nutné.

11 Nevyužitá budova bývalé přádelny firmy Theresie Bachheibelové v Děčíně.

12 Budova bývalého pivovaru v Děčíně-Podmoklech dnes slouží jako obchodní centrum.

Často tak docházelo k situacím, kdy nově vzniklá pracovní místa neodpovídala realitě pracovního trhu dané průmyslové oblasti, která i z tohoto důvodu následně mohla trpět dlouhodobou nezaměstnaností řešenou pomocí opatření zvyšujících kvalifikaci obyvatel (například rekvalifikačními kurzy) nebo sociálními dávkami (Danson 2005). Dlouhodobá nezaměstnanost v kombinaci s dalšími společenskými jevy nezřídka vedla k sociálnímu vyloučení a jeho prostorové koncentraci do sociálně vyloučených lokalit. V návaznosti na nedostatek pracovních míst a tíživou sociální situaci regionu nastává koloběh neblahých a vzájemně se prolínajících a prohlubujících trendů v čele s odlivem mladých a kvalifikovaných obyvatel, úpadku společenského života, chátrání fyzické struktury měst a zhoršování vnímání oblasti ze strany okolí i samotných obyvatel (jedná se o tzv. stigmatizaci). V konečném důsledku se tak z někdejších jádrových regionů, které byly vzorem rychlého ekonomického růstu, stávají regiony relativně chudé a zaostávající za jinými regiony státu.

Vedle tohoto příběhu, jenž až příliš zjednodušeně popisuje negativní socioekonomické důsledky deindustrializace průmyslových regionů, je třeba ještě zmínit základní principy, které do značné míry omezují možnosti změny a znesnadňují snahy o jejich transformaci. Literatura (přehled nabízí Hassink 2010) hovoří o uzamčení (lock-in) starého průmyslového regionu. Někdejší výhoda úzké specializace ekonomiky na jeden sektor se totiž postupem času stává hlavní překážkou jeho budoucího rozvoje. V konkrétní rovině se tato provázanost místa a výrobního odvětví projevuje zejména atypickými vztahy mezi podniky v regionu, mezi nimiž obvykle dominuje jeden nejvýznamnější, a ostatní jsou mu v rámci výrobního řetězce do značné míry podřízené, například v roli dodavatelů. To znamená, že při poklesu výkonnosti hlavního podniku upadají i ostatní firmy produkčně navázané na jeho výrobu. Zároveň lze ve starých průmyslových regionech pozorovat velice silný vztah mezi společností a průmyslem, který je nedílnou součástí každodenního společenského života a proniká i do nepracovních stránek rozvoje města. Poměrně prestižní, stabilní a málo proměnlivé zaměstnání v průmyslu a těžbě se v rodinách dědí z otců na syny a denní rytmus spojený s tímto typem práce se stává jakýmsi společenským zvykem a pravidlem. Lze si tedy představit, že zpřetrhání této mnohogenerační vazby mezi odvětvím, zaměstnanci a socioekonomickou strukturou města spuštěnou útlumem průmyslu vyvolává zásadní problémy související s přechodem na nová odvětví. Ty mohou rezultovat kromě nezaměstnanosti i ve frustraci ze ztráty společenské důležitosti, jistoty příjmu i představy o budoucnosti. Svůj podíl na regionálním lock-inu mohou mít i místní, regionální či národní politické reprezentace, které v důsledku snahy o zabránění masové nezaměstnanosti a také silné provázanosti velkých podniků a politického vedení (podporující lobbying a klientelismus mezi oběma stranami) rovněž chrání a podporují klíčová odvětví. Podniky a politici tedy za účelem (či spíše pod záminkou) zachování pracovního trhu drží při životě skomírající firmy zaměřené na již nekonkurenceschopná ekonomická odvětví, v důsledku čehož prakticky oddalují proces transformace ekonomiky starých průmyslových regionů a zpevňují stávající lock-in.

Industrializace, deindustrializace a reindustrializace Podkrušnohoří

Současný sociální a ekonomický profil Podkrušnohoří, které vymezujeme jako silně urbanizovaný pás území táhnoucí se Mosteckou pánví a labským údolím přibližně od Klášterce nad Ohří, přes Ústí nad Labem po Děčín (v tomto ohledu jsme přijali vymezení na bázi takzvané Ústecko-chomutovské aglomerace — OBR. 22) je zásadně ovlivněn procesem industrializace. Pro její rozvoj přibližně od poloviny 19. století nabízel kraj vhodné podmínky. Již před průmyslovou revolucí zde existovaly silné základy řemeslné a manufakturní výroby (především pak v textilním a sklářském průmyslu), kdy zdejší manufaktury patřily mezi vůbec nejstarší na českém území. Jezuité založili v roce 1684 v Soběchlebech u Teplic textilní manufakturu, v roce 1697 vzniká v Oseku u Duchcova punčochářská manufaktura (OBR. 03), další pak v roce 1707, obě z nadace oseckého kláštera. V roce 1715 založil hrabě Valdštejn v Horním Litvínově centralizovanou manufakturu na jemné sukno.

Území také sousedí se Saskem, které v 19. století bylo jedním z hlavních jader průmyslové revoluce na evropském kontinentě, a vzhledem k tomu, že i obyvatelstvo Ústeckého kraje bylo dominantně německé, neexistovala zde jazyková bariéra, která by bývala zpomalovala šíření inovací ze Saska do Čech. Kromě toho kraj disponoval rozsáhlými ložisky hnědého uhlí jako klíčového pohonu pro parní stroje (později i tepelné elektrárny) a rozvíjející se průmysl obecně. S příchodem průmyslové

revoluce se tedy nejdříve rozvíjí především textilní průmysl (zejména ve Šluknovském výběžku), následně těžební průmysl, který podporuje další odvětví — chemické, kovozpracující, sklářské a energetické.

Podkrušnohoří se od druhé poloviny 19. století z výše uvedených důvodů stává jedním z průmyslově nejrozvinutějších regionů Českého království i celého Rakouska-Uherska. Rostoucí průmyslové podniky v kraji využívaly dobrého napojení železniční sítě a labské vodní cesty na české vnitrozemí a výborné dostupnosti německého trhu. Výsledkem toho se tak na přelomu 19. a 20. století stal přístav v Ústí nad Labem dle objemu přeloženého zboží nejvýznamnějším přístavem monarchie, v čemž předčil dokonce i námořní přístav v Terstu. Těžba hnědého uhlí, blízké zdroje dalších surovin a dostupná pracovní síla zaručily dostatečné zdroje pro rozvoj řady průmyslových odvětví, a tedy i měst. Vytvářejí se tak nové podnikatelské elity kraje, na druhou stranu také roste napětí ve společnosti mezi dělníky a podnikatelskou elitou, ústící například v takzvanou velkou mosteckou stávkou v roce 1932, jejíž potlačení si vyžádalo dva mrtvé a několik zraněných. Podobně i pracovní podmínky v některých provozech, především pak uhelných dolech, jsou problematické a vedou nejen ke konfliktům mezi dělnictvem a jejich vlastníky, ale také k důlním katastrofám — tou největší z nich byla nehoda na dole Nelson III v Oseku roku 1934, která si vyžádala 142 obětí (OBR. 13).

Kolem roku 1930 je Podkrušnohoří z pohledu průmyslové zaměstnanosti jedním z nejvyspělejších regionů Československa (OBR. 14). Z pohledu zaměstnanosti v jednotlivých odvětvích dominoval textilní a těžební průmysl. Z pohledu jednotlivých okresů kraje pak můžeme odlišit rozdílné specializace. Okres Děčín — jako nejprůmyslovější okres kraje se specializoval na textilní průmysl (především ve Šluknovském výběžku) a kovoprůmysl. Okres Teplice se zaměřoval zejména na sklářský průmysl, okres Ústí

nad Labem na chemický průmysl a okres Most samozřejmě na těžební průmysl. Nejvýznamnější podniky v regionu té doby byly dva ústecké — Spolek pro chemickou a hutní výrobu (výroba sody, kyselin, vápna) a Schichtovy závody (výroba tuků, olejů, margarínů, zubních past). V Chomutově se pak nacházely válcovny trub — Mannesmannovy závody (Koutský 2011).

Od třicátých let 20. století je krajský průmysl poznamenán základními zlomy ve vývoji industrializace. Kraj byl z důvodu silné navázanosti místního průmyslu na zahraniční trhy výrazně poznamenán celosvětovou hospodářskou krizí, přičemž nejvíce krize zasáhla takzvané zbytné zboží (sklo, keramiku apod.), jehož produkce byla v kraji také značně zastoupena. V důsledku druhé světové války se krajský průmysl přeorientoval na potřeby válečného průmyslu, velkými změnami však prochází Litvínov — respektive Záluží u Litvínova. V tomto období, v roce 1939, zde vzniká mamutí projekt — stavba továrny na pohonné hmoty Sudetenländische Treibstoffwerke AG (předchůdce dnešní litvínovské chemičky), včetně průmyslového vodovodu, který sem měl přivádět vodu až z dalekého Labe. Stavbu chemičky doprovází i výstavba sídliště v Litvínově s dnešním názvem Osada. Ve stejném období jako chemička vzniká i muniční závod ve Velvětech, kde se později za socialismu vyráběla známá kosmetika značky Lybar.

Po druhé světové válce dochází k vysídlení převážné části německého obyvatelstva z regionu, mezi nimi i celé řady schopných průmyslníků, obchodníků a jiné kvalifikované pracovní síly. Vysídlením region přichází nejen o cenné výrobní a manažerské znalosti a dovednosti, ale také o obchodní kontakty, které v té době dominantně směřovaly do německy mluvících zemí a na západ. Následně znárodnění podniků převádí regionální podniky do rukou státu. V rámci poválečné obnovy sice masivně roste průmyslová výroba, avšak ta se orientuje především na těžký a energetický průmysl (na úkor starších odvětví jako je textilní, sklářský a dřevozpracující průmysl) s neudržitelným využíváním přírodních zdrojů. Po začlenění Československa do Rady vzájemné hospodářské pomoci se totiž Československo mělo stát „kovárnou“ východní Evropy a dodávat do ostatních zemí sdružení produkty těžkého průmyslu (Kaplan 2012). Tato potřeba vedla k masivním investicím především do těžebního průmyslu a vyvolala rapidní přeměnu sídel i krajiny v hlavních těžebních oblastech — tj. především v Podkrušnohořské pánvi. Reprezentativním příkladem v tomto ohledu je především demolice historického města Most (OBR. 15) kvůli uvolnění dobývacích prostor a vybudování nového sídla, odpovídajícího myšlenkám socialismu (Spurný 2016).

Za pracovními místy v průmyslu i v navazujících sektorech ekonomiky proudila pracovní síla z venkovských oblastí, lákána vyššími mzdami a lepšími pracovními podmínkami, než které mohlo nabídnout zemědělství (Dingsdale 2002). Takto poháněný urbanizační proces následně vyvolal rozsáhlou výstavbu panelových sídlišť na okrajích měst, a tedy i radikální přeměnu jejich podoby, zatímco stavební substance historických center měst byla výrazně podinvestovaná (Sýkora 2009).

Na konci socialistického období tak byl Ústecký kraj významně průmyslový (44 % ekonomicky aktivních obyvatel bylo zaměstnáno v průmyslu) se silnou specializací na průmysl těžební (desetina ekonomicky aktivních v kraji), chemický a energetický. Jen v území takzvaného trojměstí (Ústí nad Labem, Chabařovice, Neštětice) bylo k roku 1971 celkem 61 průmyslových areálů, které intenzivně zaplňovaly prostor okolí měst i jich samotných (Provazník a kol. 1971), a z pohledu socialistických plánovačů dominantně určovaly jejich funkci na úkor funkcí jiných (rezidenční, oblužné, rekreační atd.).

Klíčová odvětví spoléhala na využívání vyčerpávacích surovin (na těžbu uhlí, výrobu energie prostřednictvím tepelných elektráren, chemickou výrobu), což se následně velice negativně projevilo na životním prostředí. Dalším problémem byl samotný způsob produkce založený na využívání nekvalifikované pracovní síly (což výrazně deformovalo sociální strukturu kraje) a přílišná závislost na malém počtu velkých podniků (TAB. 1) potýkajících se s přežatostí a produkcí nekonkurenceschopných produktů na světovém trhu. Pro vstup do nových kapitalistických podmínek toto představovalo nebezpečný ekonomický mix, který musel zákonitě explodovat i vzhledem k tomu, že ve vyspělých regionech západních zemí začalo docházet k problémům v podobných regionech již od šedesátých let 20. století.

Tajně usnesení vlády ČSSR z 25. března 1964 si jako cíl mimo jiné kladlo:

„Budovat nový Most jako jediné ucelené město, do kterého bude postupně přenesen život ze staré části; systematické stěhování obyvatel staré části města Mostu zahájit nejpozději v roce 1965.“

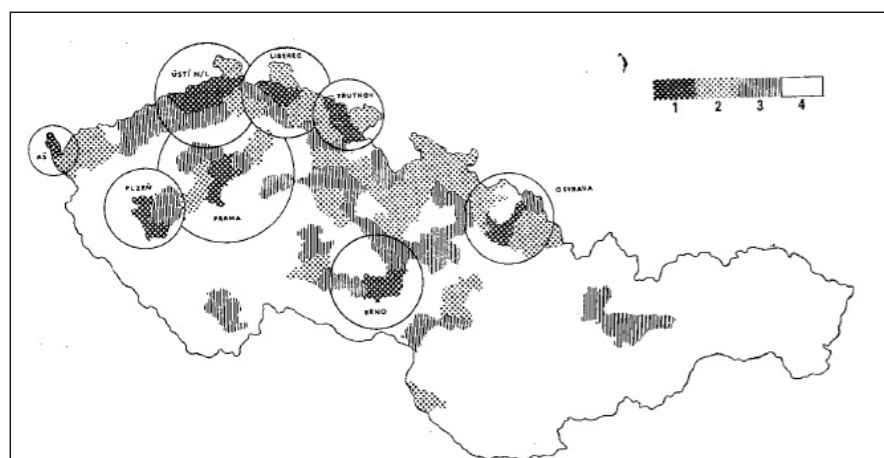
15 Dnes již neexistující starý Most na dobové pohlednici z roku 1912.

„Průmyslovou výrobu je třeba v trojměstí považovat za funkci, podmiňující rozhodujícím způsobem jeho velikost a společensko-ekonomický význam.“

O roli průmyslu v trojměstí Ústí nad Labem — Chabařovice — Neštětice — Provazník a kol., 1971.

podnik	zaměření	počet zaměstnanců
Severočeský hnědouhelný revír	těžební	36 359
Chemické závody Záluží	chemický	11 087
Válcovny trub a železárny Chomutov	hutní	7 750
Spolchemie	chemický	5 257
Severočeské papírny Štětí	papírenský	4 935

Tab. 1: Největší průmyslové podniky dle počtu zaměstnanců na konci roku 1989.

Oblasti zpracovatelského průmyslu v roce 1930. Vysvětlivky: 1 — větší aglomerace průmyslu (12 000 a více pracovníků v okrese, více než 150 prac. na 1 000 obyvatel, více než 20 prac. na km²); 2 — oblasti rozvinuté průmyslové výroby (více než 6 000 prům. pracovníků v okrese, více než 100 prac. na 1 000 obyvatel, více než 10 prac. na km²); 3 — ostatní významnější průmyslové oblasti (jeden z ukazatelů nad celostátním průměrem, nejméně 2 500 pracovníků v okrese); 4 — oblasti se slabě rozvinutou výrobou. Plochy kruhů znázorňují podíl jednotlivých aglomerací na počtu průmyslových pracovníků ve státě, plocha státu = 100 %. Územní členění z roku 1900.

13 Připomínka důlního neštěstí na dole Nelson III.

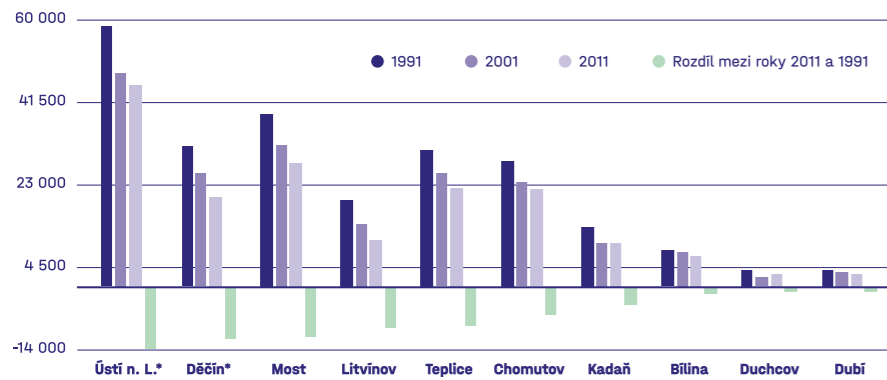
14 Průmyslové oblasti Československa kolem roku 1930.

16 Areál bývalé Setuzy v Ústí nad Labem.

Výše zmíněné historické události a socioekonomické procesy předurčily výchozí pozici Podkrušnohoří v období postsocialistické transformace přinášející celé spektrum institucionálních změn a adaptací lidí, firem a institucí na politický systém s pluralitní demokracií a ekonomiku ovládanou ideologií trhu (Dostál 2007). Výchozí struktury zděděné z více než čtyřicetiletého období socialismu výrazně ovlivňují adaptační schopnosti individuálních a skupinových aktérů na nové podmínky tržní ekonomiky, a tedy i míru úspěšnosti regionu v transformačním snažení jako celku.

Pokles podpory těžkého průmyslu po roce 1989 a deindustrializace regionu poháněná integrací podnikatelského prostředí regionu do globální ekonomiky má negativní důsledky pro vývoj počtu obsazených pracovních míst. Mezi roky 1991 a 2011 se počet obsazených pracovních míst v Ústeckém kraji snížil ze 424 tisíc na 330 tisíc, přičemž z hlediska absolutního počtu nejvíce ztratila všechna okresní města v Podkrušnohořské pánvi. Například Ústí nad Labem ztratilo více než 13 tisíc obsaze-

17 Změna počtu pracovních míst v největších střediscích Podkrušnohoří mezi roky 1991 a 2011.

ných pracovních míst, z relativního pohledu pak byla nejvíce zasažena města Litvínov a Děčín — první jmenované město přišlo o téměř dvě třetiny pracovních míst vzhledem ke stavu v roce 1991, Děčín pak o dvě pětiny (OBR. 17). Úbytek obsazených pracovních míst v transformačním období je postupně nahrazován pracovními místy jak v nově vznikajících domácích podnicích, tak především v pobočkách nadnárodních společností využívajících systém podpory zahraničních investic a levnou pracovní sílu v regionu. V regionu proto za podpory veřejného sektoru vzniká mnoho průmyslových zón, z nichž největší v Podkrušnohoří byly průmyslové zóny Joseph v Havranu u Mostu, v Klášterci nad Ohří a Kadani. Koutský (2011) tak mluví o organizované reindustrializaci regionu, kdy příchod nových průmyslových podniků zastavuje pokles pracovní síly zaměstnané v průmyslu. Výroba ve výše zmíněných průmyslových zónách je však založena především na produkci zboží s nízkou přidanou hodnotou, a tak se region severozápadních Čech v hierarchii globálních produkčních sítí (Dickens a kol. 2001) nachází spíše na nižších pozicích. Příliv zahraničních investic se netýká jen průmyslových společností, ale také podniků zaměřených na služby. Fyzicky je tato přeměna ekonomiky v prostoru Podkrušnohoří symbolizována demolicí starých průmyslových areálů, které ustupují pobočkám zahraničních maloobchodních řetězců tak, jak se tomu stalo například v Klášterci nad Ohří, Litvínově, Teplicích a jiných městech Podkrušnohoří.

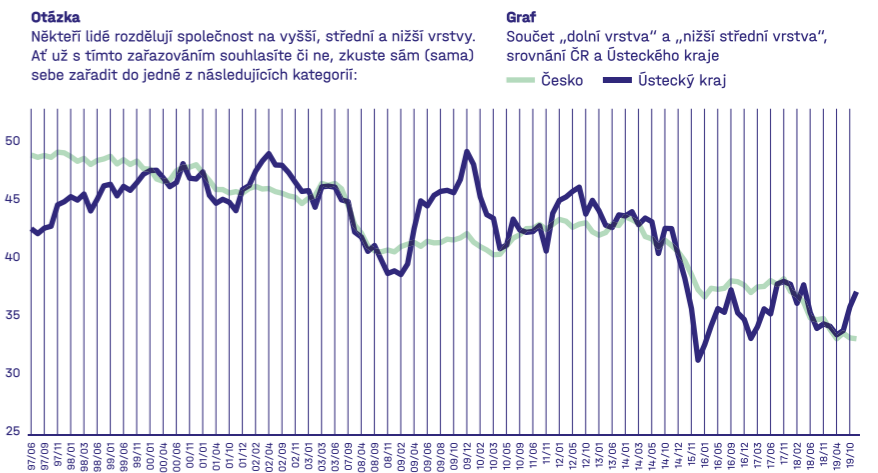
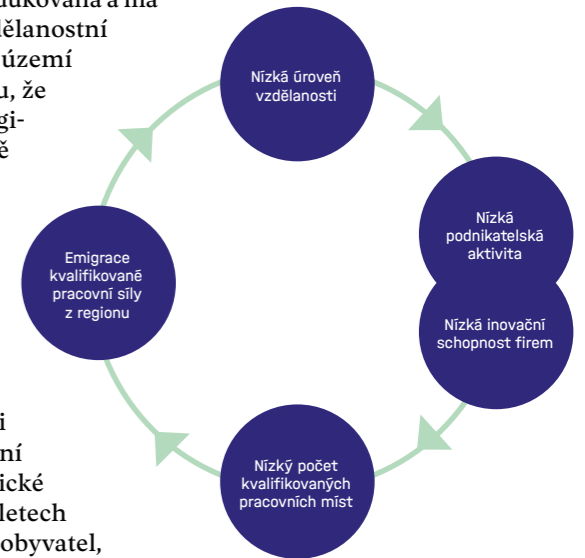
Na začátku třetí dekády 21. století, tedy přibližně jednu generaci po sametové revoluci, je i vlivem výše zmíněných aktérů a mechanismů míra nezaměstnanosti přibližně pětiprocentní — v porovnání s ostatními kraji sice nejvyšší hodnota v Česku, ale v porovnání s jinými regiony západní Evropy jde o hodnotu nižší. V tom tedy nutně největší problém kraje nespočívá, problémem je spíše kvalita pracovních míst, která jsou vhodná především pro méně kvalifikované (a tedy i méně placené) profese. A právě to zesiluje základní problém kraje — v kontextu silně rostoucích životních nákladů tento typ pracovních míst nemusí chránit místní obyvatelstvo před pádem do pasti chudoby a sociálního vyloučení, nepodporuje růst poptávky po dalších produktech a službách v regionu a zároveň nezabraňuje odlivu vzdělaného obyvatelstva.

Zděděná nižší průměrná vzdělanostní struktura velké části obyvatel Podkrušnohoří v porovnání s jinými regiony Česka (která je výsledkem dvou faktorů působících v socialistickém období: osídlení pohraničí obyvatelstvem s nižší vzdělanostní strukturou a silné koncentrace těžkého průmyslu nevyžadujícího kvalifikovanější pracovní sílu) tak je v čase i nadále reprodukována a má důsledky pro současný společenský a ekonomický vývoj Podkrušnohoří. Vzdělanostní struktura obyvatelstva se totiž jeví jako výrazný problém při vstupu tohoto území do éry postindustriální, respektive informační společnosti. Vzhledem k tomu, že znalosti pracovní síly ve všech sférách ekonomiky jsou základem úspěchu regionu v období znalostní ekonomiky, působí nízká úroveň vzdělanosti negativně na inovační schopnost firem či obecně na celkovou podnikatelskou aktivitu obyvatelstva. To má za následek nedostatečný počet kvalifikovaných pracovních míst a pokračující emigraci kvalifikované pracovní síly z regionu. Toto zacyklení problémů (OBR. 18) je navíc v případě Podkrušnohoří umocněno jeho negativním image jako kraje se zničeným životním prostředím, neuspokojivými životními podmínkami a sociálními problémy.

Na základě výše zmíněných tvrzení by se dalo říci, že kvalita života v Podkrušnohoří je nízká. Avšak realita je komplikovanější — pro dokreslení situace v regionu lze využít výsledků šetření zaměřených na vnímání života obyvateli samotnými. Niže představené výsledky (OBR. 19) jsou založeny na sekundární analýze dat z výzkumné série Trendy (agentura STEM), která sleduje systematické rozdíly mezi celorepublikovými hodnotami a hodnotami Ústeckého kraje v letech 1997—2019. Výsledky lze shrnout tak, že v posledních dvou dekadách je podíl obyvatel, kteří se hodnotí jako „špatně zajištěni“ nebo „v zásadě chudí“, vyšší v Ústeckém kraji než ve zbytku republiky. S tím pravděpodobně souvisí i vyšší podíl těch, kteří se řadí do „dolní“ či „nižší střední vrstvy“. Na druhou stranu však nejsou patrné velké systematické rozdíly mezi Ústeckým krajem a Českem jako celkem. Trendové křivky Ústeckého kraje kopírují křivky republiky, a tak se překvapivě nepotvrtil předpoklad, že v Ústeckém kraji je dlouhodobě výrazně více obyvatel, kteří se považují za špatně zajištěni, nebo těch, kteří se hlásí k nižším sociálním vrstvám.

Podobná zjištění mohou vyplývat i z dotazníkového šetření, které bylo uskutečněno ve spolupráci s agenturou STEM ve třech vybraných městech — v Ústí nad Labem, Chomutově a Litvínově. Zde bylo osloveno celkem 1058 obyvatel reprezentujících dospělou populaci uvedených měst. Lze říci, že výsledky jsou spíše optimistické, což ilustruje otázka na respondenty, jak by celkově hodnotili spokojenost se svým životem, kdy většina (přibližně 87 %) hodnotí svůj život pozitivně. Zajímavý je trend doprovázející většinu odpovědí, a sice že obyvatelé Litvínova hodnotí situaci zpravidla pozitivněji a názorově se trochu liší oproti zbylým dvěma městům i přesto, že se jedná o jedno z měst s největším úbytkem populace. Naopak rezervovaněji odpovídají obyvatelé Chomutova. Například v Litvínově je až 25 % respondentů velmi spokojeno se svým životem a v Chomutově je to 16 % (v Ústí nad Labem jen o procento více). Dále ze šetření vyplývá, že více než 70 % dotázaných by se nerado stěhovalo pryč ze svého města. V Litvínově je to dokonce 83 %, z čehož více než polovina respondentů indikuje pevné citové pouto k městu. Dotázaných, kteří nemají ke „svému“ městu žádný zvláštní vztah a s lehkým srdcem by se odstěhovali, je nejvíce v Chomutově, a to 28 % (v Ústí nad Labem 23 % a v Litvínově 16 %). Není překvapivé, že k tomuto názoru inklinují spíše mladí lidé, a je tedy výzvou pro kraj a jednotlivá města, aby hledaly způsob, kterým by motivovaly mladé lidi v regionu setrávat nebo v lepším případě přilákaly obyvatele z jiných regionů.

Tyto výsledky pochopitelně nelze považovat za vše vypovídající a platné pro celou společnost Ústeckého kraje, neboť mohou reflektovat i odlišné náklady na život v kraji, rozdíly v hodnotové orientaci či zkrátka akcent na identitu a pozitivní sebehodnocení. Na druhou stranu mohou však demonstrovat, že i přes spíše negativní vnímání Ústeckého kraje může být vnitřní realita kraje odlišná (o tom více v kapitole PRŮMYSLOVÉ DĚDICTVÍ PODKRUŠNOHOŘÍ A JEHO VNÍMÁNÍ, str. 35).

Otázka Někteří lidé rozdělují společnost na vyšší, střední a nižší vrstvy. Ať už s tímto zařazováním souhlasíte či ne, zkuste sám (sama) sebe zařadit do jedné z následujících kategorií:

Graf Součet „dolní vrstvy“ a „nižší střední vrstvy“, srovnání ČR a Ústeckého kraje
— Česko — Ústecký kraj

18 Zacyklení ekonomických problémů Podkrušnohoří.

19 Vývoj sebehodnocení obyvatel Ústeckého kraje vůči zbytku Česka.

II. PRŮMYSLOVÉ DĚDICTVÍ

Koncept průmyslového dědictví

V závislosti na zvoleném přístupu existují různé definice dědictví. V nejširším smyslu se jedná o určitý způsob nahlížení na minulost, respektive komplex prvků a jevů spojených s vnímáním minulosti a pamětí (individuální i kolektivní). Záleží na každém z nás, co považujeme za dědictví a jakou mu přikládáme hodnotu. Přesto jsou některá pojetí dědictví důležitější než jiná. Podle některých autorů, zejména v evropském kulturním prostoru, přetrvává autorizovaný diskurz dědictví v podobě idealizované představy něčeho, co minulá generace chránily a předaly svým potomkům a co by zároveň významná část dnešní populace či její představitelé měli předat generacím budoucím. Nezřídka je takové chápání dědictví spojené s utvářením národní identity.

Za dědictví lze ale považovat téměř cokoliv. Dědictví je „vše, co lidé chtějí chránit“ (Howard a Pinder 2003, s. 57). Vždy ale záleží na tom, kým, kde, kdy, jak, pro koho a proč se dědictví utváří, respektive proč se uchovávají a rozvíjejí jeho historické a kulturní hodnoty, které jsou součástí jeho aktivního využívání. Vymezení toho, co označujeme jako dědictví, tak může být velmi nejednoznačné a bude vždy záviset na našich zkušenostech, preferencích a hodnotách, které předurčují naše rozhodnutí o tom, co z minulosti do budoucna zachováme a co necháme zaniknout. Pojem dědictví tak nelze ztotožňovat s minulostí. Idea dědictví vychází především z potřeby identifikovat a legitimizovat vlastní identitu a způsoby jednání v přítomnosti s využitím pozůstatků či odkazů na minulost. Z toho vyplývá, že dědictví není statické, není to pouhý soubor artefaktů a tradic, ale jde o dynamický společenský a kulturní proces, v jehož rámci dochází k reinterpetaci minulosti tak, že některé prvky dědictví si svůj význam uchovávají, jiné jej ztrácejí a další jej nabývají. Dědictví je tedy především proces, v jehož průběhu jsou klíčové pozůstatky minulosti nalézány, identifikovány, poznávány, inventarizovány, spravovány, interpretovány a dále prezentovány. Artefakty se stávají památkami a zvyky tradicemi. Při setkávání s dědictvím si lidé budují, dotvářejí a utvrzují své osobní a kolektivně sdílené hodnoty a identity. Dědictví tak má vždy důvod své existence, vždy je někomu a něčemu prospěšné, ale zároveň je i nástrojem manipulace. Hmotné a nehmotné dědictví získává svůj význam a hodnoty až v rámci tohoto procesu, jehož součástí jsou i navazující, zejména vzpomínkové a (sebe)prezentační aktivity.

Ne všechny subjekty a instituce zapojené do procesu dědictví mají stejnou moc ovlivňovat jeho obsah (jak také dokazují výsledky našeho šetření dále). Dědictví zastoupené na určitém území a způsoby práce s ním tak ne vždy odrážejí pocity všech příslušníků společenství žijícího na tomto území. Dědictví tak slouží nejen k posilování dominantních identit, ale může být i zdrojem konfliktů a napětí, které vyplývají z rozdílného chápání toho, co by mělo být oceněno a jakým způsobem. V každém společenství tak mohou existovat různé diskurzy dědictví s odlišným dosahem, významností a společensky deklarovanou legitimitou. V souvislosti s tím se mění i přístup odborné sféry, přičemž specialisté v oblasti péče o dědictví by měli zaujímat spíše roli zprostředkovatelů mezi různými zájmovými skupinami, a na významu tak i v ochraně dědictví získávají přístupy participativního plánování. Není totiž neobvyklé, že se například oficiální pojetí dědictví prezentované autoritami neshoduje s dědictvím tak, jak jej chápou běžní uživatelé určitého místa, pro něž jsou zpravidla nejdůležitější ty části prostředí, které jsou přímo spjaté s jejich osobními prožitky a zkušenostmi. Ukazuje se také, že v praxi nelze zcela oddělovat hmotnou a nehmotnou stránku dědictví, protože jsou to především nehmotné aspekty (např. sdílené vzpomínky, vyprávění), které přispívají k tomu, že běžně součástí obývaného prostředí a každodenního života získávají význam dědictví.

Dědictví lze podle jeho charakteristik dělit do různých kategorií. Howard a Pinder (2003) rozlišují sedm kategorií dědictví (přírodu, krajinu, památky, místa, artefakty, aktivity a lidi) a Kučera a Kučerová (2009) jej rozděluje podle původu (vlastní, nebo cizí), povahy (hmotné, nebo nehmotné), významu (lokální, regionální, nadnárodní, nebo globální), způsobu vlastnictví (osobní, nebo kolektivní), preferencí (pozitivní, nebo negativní) a doby trvání (staré, nebo nové). Howard a Pinder (2003) dále upozorňují, že proces dědictví se dotýká různorodých subjektů (vlastníků, návštěvníků, vlád, výzkumných institucí) a odehrává se na více měřítkových úrovních (individuální, lokální, regionální, státní, kontinentální, globální).

Jednou z nejvýznamnějších institucionalizovaných praxí, kterých se přímo dotýká péče o dědictví, je památková péče. Tu na globální úrovni zaštiťuje zejména Organizace spojených národů pro vzdělávání, vědu a kulturu (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, zkráceně UNESCO) založená 16. listopadu 1945 a k ní přidružené instituce. Po legislativní stránce je pak světové dědictví definováno především Úmluvou o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví (původně z roku 1972). V Česku památkovou péči ustanovuje zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči v platném znění, a je prováděna zejména Ministerstvem kultury České republiky a Národním památkovým ústavem včetně jeho jednotlivých územních pracovišť. Jako kulturní památky se pak podle zmiňovaného zákona č. 20/1987 Sb. v České republice prohlašují movité a nemovité věci, popřípadě jejich soubory, které „jsou významnými doklady historického vývoje, životního způsobu a prostředí společnosti od nejstarších dob do současnosti, jako projevy tvůrčích schopností a práce člověka z nejrůznějších oborů lidské činnosti, pro jejich hodnoty revoluční, historické, umělecké, vědecké a technické, a/nebo mají přímý vztah k významným osobnostem a historickým událostem“. Ty památky, které tvoří nejvýznamnější součást kulturního bohatství národa, může vláda České republiky nařízením prohlásit za národní kulturní památky. V otázkách

21 Příklady hmotného průmyslového dědictví – **budova** (nová správní budova Spolchemie), **produkt** (porcelán s „cibulovým“ vzorem z dubské porcelánky), **značka** (tradiční mýdlo s jelenem pocházející ze Schichtových závodů v Ústí nad Labem).

souvisejících s krajinou se památková péče tradičně zaměřuje především na ochranu architektonického dědictví. Chráněna je celá řada jednotlivých objektů, jejich souborů a specifických území. Obecně se pak kromě tohoto hmotného dědictví věnuje pozornost i dědictví nehmotnému.

Industriální dědictví je pak příkladem dynamiky a komplexity procesu utváření dědictví. V důsledku celospolečenských hospodářských, politických a kulturních změn se proměnila, anebo dokonce zanikla původní funkce řady lokalit i celých oblastí, kde byl průmysl a s ním spojené aktivity významnou součástí každodenního života místních společenství. Nejznámější a snad nejužívanější definici průmyslového dědictví nabízí takzvaná Charta průmyslového dědictví TICCIH, která vznikla v roce 2003 v Nižném Tagilu.

Výše zmíněná definice zdůrazňuje hmotné průmyslové dědictví, avšak jeho širší pojetí odkazuje na celkový způsob života a fungování společnosti v určitém místě a období — tedy i na nehmotné artefakty. S tím, jak významně průmyslová činnost ovlivnila životní prostředí, krajinu, společnost a její kulturu, však vyvstává otázka, jak s hmotnými (v podobě objektů a dalších artefaktů) a nehmotnými (v podobě zvyků, tradic, vzpomínek, významných průmyslových značek apod.) pozůstatky této minulosti nakládat a zda je potřebné je vůbec chránit a prezentovat. Industriální dědictví je dědictvím stále relativně novým, jehož hodnoty se stále snažíme poznat a uchopit. Je jak symbolem změny a ztráty, tak představuje příležitost pro (upraveno podle *Cossons 2012*): znovuvyužití takzvaných brownfieldů, a tím i nepřímo pro ochranu nezastavěných ploch; prodloužení životnosti stávajících budov namísto výstavby nových; proměnu výrobní a zaměstnanecké struktury regionu, a tím i pro jeho další rozvoj. Industriální dědictví je dědictvím mnoha protikladů, kdy můžeme vnímat jak jeho problematické (např. znečištění, exploataci nerostných surovin, dopad průmyslových aktivit na lidské zdraví a obecnou kvalitu životního prostředí), tak pozitivní charakteristiky (např. symbol relativního bohatství a zaměstnanosti, odkaz na významnou produkci, specifické znalosti a dovednosti, resp. know-how). Industriální dědictví tak nemusí jen sloužit k upozornění na minulost, ale může být využito i k propagaci na tuto minulost navazujících aktivit.

„Průmyslové dědictví sestává z pozůstatků průmyslové kultury, jež mají historickou, technickou, sociální, architektonickou a vědeckou hodnotu. Těmito pozůstatky mohou být budovy a strojní vybavení, dílny, továrny, doly a lokality, sloužící ke zpracovávání a zušlechťování surovin, sklady, místa, v nichž je vyráběna, přenášena a využívána energie, doprava a veškerá infrastruktura, právě tak jako místa společenských aktivit, spojených s průmyslem jako jsou bydlení, náboženství nebo vzdělávání.“

Definice průmyslového dědictví dle Charty průmyslového dědictví TICCIH z Nižného Tagilu — Výzkumné centrum průmyslového dědictví 2013.

Průmyslové dědictví Podkrušnohoří a jeho vnímání

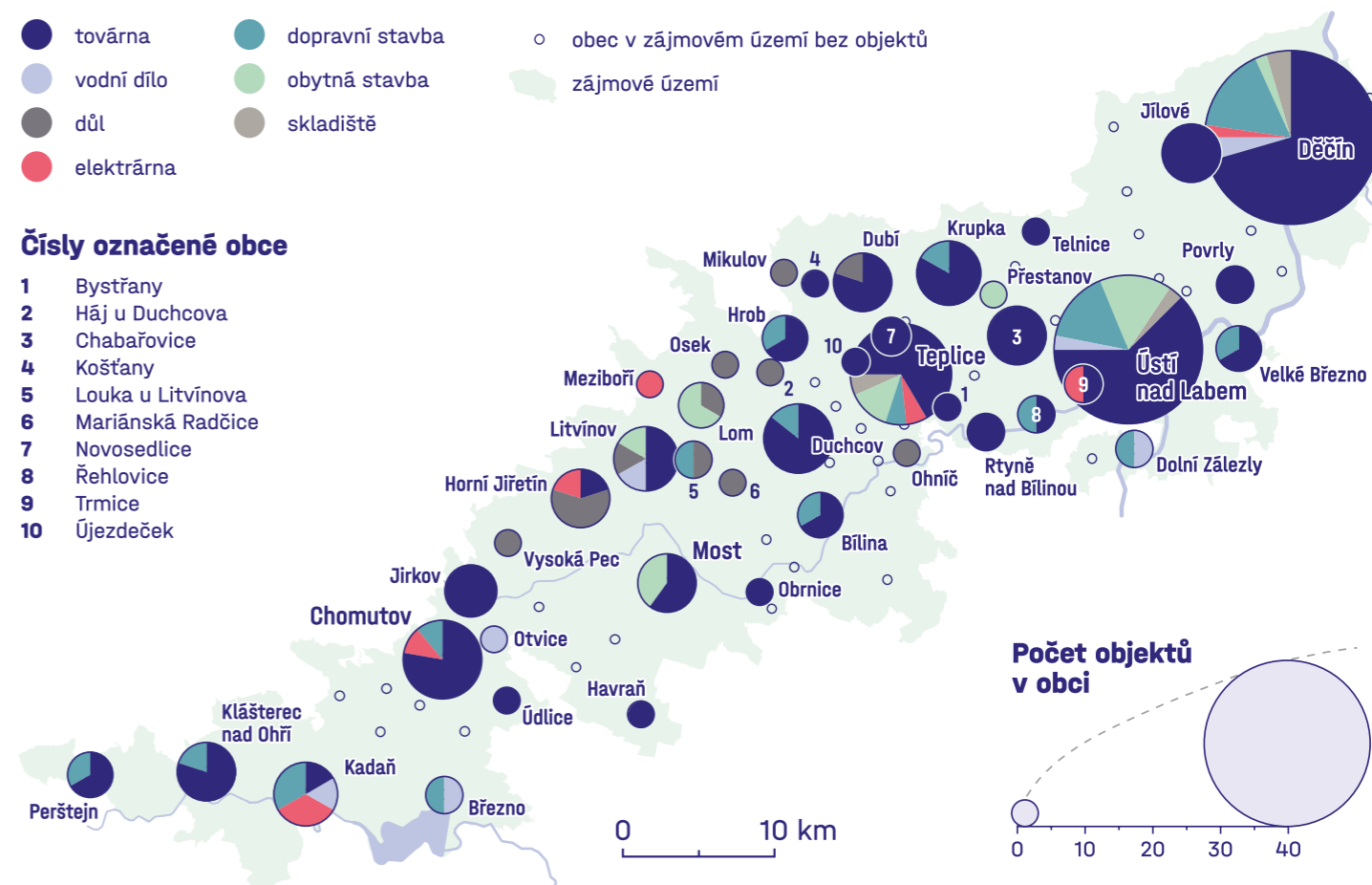
Na následujících stránkách se věnujeme otázce, jaký je potenciál využití průmyslového dědictví pro rozvoj kraje či posílení regionální identity obyvatelstva. Konkrétně nás zajímalo, jak je v médiích i na lokální úrovni vnímáno průmyslové dědictví (nejčastěji v podobě existujících industriálních objektů). Existují v mediálním i laickém diskurzu Podkrušnohoří náznaky toho, že by místní aktéři mohli z průmyslového dědictví těžit pro další rozvoj svých měst a obcí? Jsou hrdí na průmyslovou minulost či současnost kraje? Pomáhají média v osvětě o průmyslovém dědictví? Tyto otázky nás motivovaly k uskutečnění tří šetření, která analyzovala mediální diskurz týkající se průmyslu v Podkrušnohoří, vnímání průmyslové struktury svých měst ze strany místních obyvatel (za pomoci dotazníkového šetření) a také zjišťovala náhledy na průmyslové dědictví z pohledu regionálních rozvojových aktérů (metodou polostrukturovaných rozhovorů). Pro úvod do tématu je však nutné představit alespoň průmyslové dědictví architektonického charakteru regionu Podkrušnohoří.

Mapování a analýza architektonického průmyslového dědictví Podkrušnohoří

Procházíme-li území Podkrušnohoří, abychom sestavili katalog objektů spjatých s průmyslem, brzy zjišťujeme, že se nejedná jen o tovární haly nebo objekty, které mají přímý vztah k těžební činnosti, ale že je zde množství dalších staveb souvisejících s každodenním životem obyvatel tohoto regionu. Třeba místa spjatá s jejich bydlením — ať už se jedná o vily majitelů výroby nebo bytové domy zaměstnanců. Za každou stavbou, dílem, areálem stojí unikátní a poutavý příběh jejich vzniku a fungování, někdy ovšem také zániku původního účelu, kterému sloužily. Zároveň mají všechna místa společný rámec bývalého průmyslového regionu. Byla a jsou svázána vzájemnými vazbami, ve kterých fungovala i dosud fungují. Teprve pochopením tohoto celku dávají jednotlivé příběhy smysl a lze na ně navázat i v dnešní době novými aktivitami, podnikatelskými záměry a dalším využitím průmyslového dědictví.

Katalog objektů, který jsme sestavili s využitím již existujících zdrojů, čítá 206 položek. Systém výběru jednotlivých lokalit byl dán předem určenou rozlohou zkoumaného území Podkrušnohoří na bázi takzvané Ústecko-chomutovské aglomerace. K výběru průmyslových objektů posloužila jako nedocenitelná pomůcka především kniha (*Valchářová a kol. 2011*) a webová aplikace Industriální topografie (www.industrialnitopografie.cz), které vznikly v rámci Výzkumného centra průmyslového dědictví při pražské ČVUT pod vedením Benjamina Fragnera. Tento zdroj byl doplněn o knihu Slavné vily Ústeckého kraje (*Pavlíček a kol. 2007*), a také databázi Národního památkového ústavu.

22 Prostorové rozmístění objektů průmyslového dědictví v Podkrušnohoří podle druhu stavby.

23 Nová a stará správní budova Spolchemie v Ústí nad Labem.

V pořizování soupisu průmyslových objektů nacházejících se v obcích zájmového území byl každý objekt lokalizován pomocí geografických souřadnic tak, aby bylo možné výslednou databází objektů znázornit v mapě (OBR. 22). Objekty jsme dále rozřídili podle jejich hlavního účelu, pro nějž vznikly — mezi průmyslovými budovami dominují především továrny, dopravní a obytné stavby a objekty dolů.

Z územního pohledu je v regionu nejbohatším městem na průmyslovou architekturu město Děčín se 44 objekty, jehož výrobní základna byla o poznání diverzifikovanější (a tedy i rozptýlená do většího počtu malých a středních podniků) než například průmyslová výroba v krajském městě Ústí nad Labem (32 objektů). Výjimečná pozice města Děčín na poli průmyslového dědictví vyniká v porovnání s populačně stejně velkými městy v území — Teplicemi (16 objektů) a Chomutovem (9 objektů). Největší část, více než polovinu souboru (132 položek), tvoří objekty pro průmyslovou výrobu — továrny. Zvláště byly vyčleněny objekty vztahující se k potravinářství (29 položek) — pivovary, mlýny, jatka aj. zajišťující produkci potravin pro urbanizovaný prostor Podkrušnohoří. Dále byl silně zastoupen pro region tradiční textilní průmysl (24 objektů). Odvětví chemické výroby a těžby bylo zastoupeno stejně — 13 objekty. Databáze dále obsahuje příklady infrastruktury nezbytné pro dopravu, a to zejména železniční (26), distribuci elektrické energie a vody — obě kategorie po osmi objektech. Rezidenční funkci mělo 14 objektů — jednalo se většinou o vily významných továrníků, jen ve třech případech šlo o dělnické kolonie.

Ústecko bylo v posledních dvou stoletích známo zejména svým chemickým a potravinářským průmyslem. Téměř každý znal Schichtovo mýdlo s jelenem (OBR. 21), Solvayovy závody na výrobu sody a solí a ústecký Spolek pro chemickou a hutní výrobu — tento podnik, svého času nejvýznamnější chemická továrna ve střední Evropě, se mohl mezi lety 1930 a 1934 pyšnit nejvyšší budovou v Československu v podobě svého ředitelství (OBR. 23).

Chemie zároveň nechvalně přispěla k negativnímu image regionu, vnímaného jako oblast se znečištěným životním prostředím, zápachem z chemických výrob, sněhem zbarveným od výrobních zplodin a dalšími nepříjemnými a nebezpečnými důsledky průmyslové produkce. Ovšem Ústecko, ani celé Podkrušnohoří, nebylo zdaleka jen prostorem „bez života“, znečištěným těžkou chemií a zasaženém těžbou hnědého uhlí. Byl to region, v němž se zejména na přelomu 19. a 20. století nacházelo skutečně velké množství progresivních, nezřídka výslovně špičkových výrob a technologií, které neměly konkurenci ani v zahraničí. Světově proslulou byla například továrna na šicí stroje Clemens Müller v Děčíně-Bynově, pobočná výroba německé značky Veritas. V Děčíně se nacházela i továrna na chirurgické nástroje Dr. Block & spol. a továrna elektropřístrojů Josefa Krauta. Nadnárodní význam měl střekovský závod na výrobu gramofonových desek, mimo jiné i značka His Master's Voice s proslulým logem psa sedícího před gramofonem, nebo AKO v Ústí nad Labem-Neštémicích, vyrábějící fotografické desky a filmy. V Podkrušnohoří se nacházely rozsáhlé

areály těžkého průmyslu, který byl v tehdejší době jedním z nejvýznamnějších tahounů národních ekonomik. V Ústí nad Labem to byla továrna na armatury Schäffer & Budenberg, v Chomutově Mannesmannovy válcovny trub či továrna na kaolin a šamot Döll & spol. v Kadani.

Byla to oblast, v níž se soustředila značná část populace Česka, která byla převážně německého původu. Žili zde majitelé a investoři hospodářských aktivit, zaměstnanci velkého množství závodů a dílen, celé řady úřadů, poskytovatelé služeb a samozřejmě také jejich rodiny, děti, staří lidé. Všichni tito obyvatelé potřebovali zboží běžné denní potřeby, vybavení domácností, oděvy, produkty lehkého průmyslu, potraviny. Proto se v Podkrušnohoří rozvíjely i podniky lehkého průmyslu, které si často postupně vydobily nadregionální význam. Dlouhou tradici v regionu měla výroba skla a porcelánu. Skelné hutě Lukeš a spol. se nacházely v Duchcově, v Dubí pak továrna na tabulové a barevné sklo. Mezinárodní věhlas měla produkce užitného a luxusního cibulákového porcelánu v Dubí (OBR. 21) nebo thunovská továrna na porcelán v Klášterci nad Ohří. Smaltované kuchyňské nádobí vyráběl Haardt & spol. v Boleticích nad Labem. Kuchyňské nádobí a domácí keramika se vyráběly také ve Varvažově u Telnice, kde dodnes pokračuje produkce legendárních esusů, jejichž název pochází ze slangového německého označení *Eßschale* (esšálek) (OBR. 24).

Další velké výrobní odvětví představoval oděvní průmysl, výroba tkanin a galanterních doplňků. Jako příklady lze uvést továrnu na pletené zboží A. M. Birnbaum v Krupce, výrobu prýmků (tj. stuh a krajek) Ludwig Breitfeld v Perštejně, továrnu na klobouky Hugo Reiniger & spol. v Chomutově, továrnu na tylové záclony a krajky Siegmund Rindskopf v Teplicích nebo knoflíkárný Dinklage & Franz v Děčíně a Matthias Oechsler v Jílovém-Modré. Mezi další provozy lehkého průmyslu patřila pestrá škála výrobců jako A. M. Birnbaum továrna na gumové zboží v Teplicích, Carl Simon továrna na zpracování korku v Klášterci nad Ohří, továrna jízdních kol v Děčíně, Hirsch & spol. továrna na dětské kočárky v Duchcově, Schlenker & Kienzle továrna na hodiny v Chomutově nebo třeba továrna na umělé květiny Ernst Rappe & Hecht v Děčíně. Unikátní byla továrna na obvazový materiál v Mostě, svého druhu největší závod v Evropě, jejímž pokračovatelem je dnes světoznámá značka HARTMANN-RICO, a. s., výrobce zdravotnických a hygienických potřeb.

Takové množství produkce bylo nutné také do něčeho balit, takže například v Děčíně se nacházela společnost Grabawerke, výroba kartonových a plechových obalů, nebo továrna na kartonáže a tiskárna Rudolf Bretschneider. Nedílnou součástí severočeského hospodářství byly skladištní společnosti a nejrůznější formy dopravy — tehdy zejména plavební společnosti se svými areály loděnic a železniční doprava. Právě mezi nádražními budovami a dalšími železničními stavbami najdeme opět řadu architektonicky unikátních děl — například Dolní Zálezly, moldavskou dráhu (OBR. 25) nebo most přes Labe v Ústí nad Labem. V socialistickém období se proslavila i stavba železniční stanice v Bílině s prvky bruselského stylu.

V neposlední řadě stojí za pozornost i objekty, které sloužily nebo stále slouží obyvatelům regionu k bydlení. Dnes již mnohdy v další okolní zástavbě začleněné, a tak trochu pozapomenuté jsou některé dělnické a hornické kolonie — například hornická kolonie v Přestanově. V Lomu se nacházejí hned tři hornické kolonie ze samého počátku 20. století: v Hornické ulici Johanská (OBR. 42), na Havlíčkově náměstí (OBR. 26) Červená osada a nejstarší Mariánská v Horním Lomu. V Litvínově vzniklo v období druhé světové války sídliště s dnešním názvem Osada pro pracovníky v budované chemičce. Toto sídliště je svým stylem i rozsahem v Česku unikátní, a proto bylo v roce 2003 vyhlášeno městskou památkovou zónou (OBR. 41).

Problémem mnoha těchto objektů je, že ačkoliv ve své době — a z urbanistického hlediska v řadě ohledů dodnes — představovaly kvalitní účelové bydlení, postupem desetiletí pochopitelně přestaly vyhovovat moderním nárokům na život a hygienickým standardům. Stávaly se tak často místem bydlení nižší kvality, což dále zhoršovalo jejich hodnotu a stavebně-technický stav. Budovy, které jsou cenné dodnes, ačkoliv se také často nedochovaly v dobrém stavu, jsou vily vlastníků továren a dalších provozů. Namátkou lze jmenovat Schichtovu vilu ve Vaňově, Rieckenovu vilu v Litvínově či děčínskou Bretschneiderovu rodinnou průmyslnickou vilu ve stylu art deco.

Sestavený katalog objektů průmyslového dědictví není jen mrtvým soupisem. Jak bylo řečeno úvodem, příběhy, které se k jednotlivým položkám pojí, vybízejí k zamyšlení nad osudy lidí

24 „Ešus“ z továrny v Telnici.

25 Most moldavské dráhy v Hrobě-Křížanově.

26 Hornické sídliště v Lomu na Havlíčkově náměstí.

27 Detail budovy bývalé čokoládovny Jordan & Timaeus v Děčíně.

spojených s konkrétní výrobou a nad fungováním celého prostoru Podkrušnohoří. Za všechny lze velmi stručně uvést dva konkrétní příklady. Na konci 19. století působilo na území Děčína také několik čokoládoven. Jako první byla založena firma Jordan & Timaeus (OBR. 27). Další vznikla coby pobočka drážďanské továrny na cukrovinky Hartwig & Vogel. Majitelé pro ni vybrali logo s bohyní lovu Dianou. Už za první republiky byla značka Diana světově proslulá a většina výrobků se vyvážela. Státní podnik Severočeské čokoládovny pak působil v Děčíně po celé období socialistického režimu a čokoládu Diana znal každý obyvatel Československa. Ale v devadesátých letech 20. století podnik zanikl, když byl zakoupen jako strategická investice nadnárodním gigantem. Jediná firma, která citlivě navazuje na tradici výroby čokolády, se vrátila ke jménu Gottfrieda Jordana a dnes působí na trhu pod jménem Čoko Jordán.

Mediální obraz průmyslu a průmyslového dědictví Podkrušnohoří

Svůj názor na Podkrušnohoří lidé často staví na dojmech vycházejících z mediálních zpráv o stavu životního prostředí, strukturálních problémech, korupčních kauzách či vedlejších vlivech průmyslu, které na kraj nevrhají příliš dobré světlo. Jak zlé to ve skutečnosti je s mediálním obrazem Podkrušnohoří, jsme zjišťovali ve spolupráci s agenturou NEWTON Media. Analyzovali jsme pětileté období mediálního prostoru od června 2014 do května 2019, přičemž za cíl jsme si kladli zjistit, jak je ve vybraných médiích prezentována průmyslová výroba regionu, které je často přisuzována role onoho „darebáka“ kazícího image regionu. Předmětem analýzy se stalo více než pět tisíc článků publikovaných celostátními deníky a jejich webovými mutacemi.

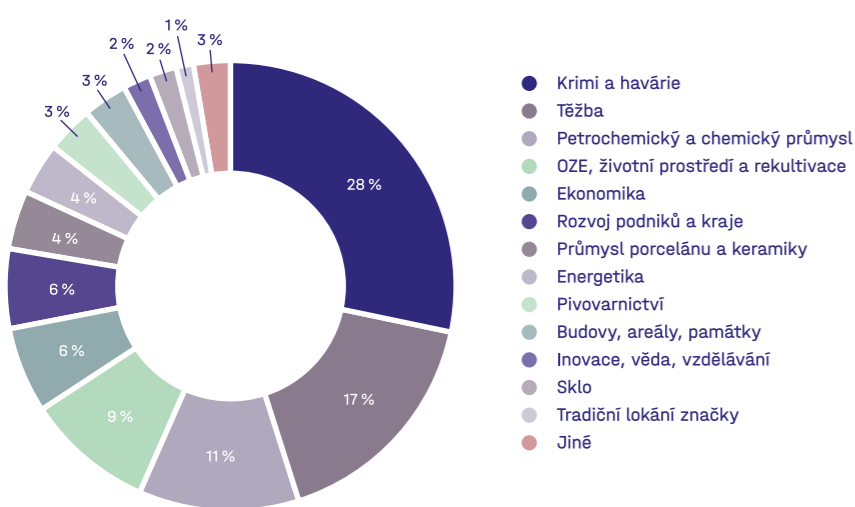
Mezi nejčastěji rezonujícími tématy (OBR. 28) se objevují články zaměřené na kriminální kauzy, nehody a havárie. Jednoznačnými zástupci této skupiny byly například výbuch v litvínovské chemičce v roce 2015 a kauza spjatá s udělováním licencí Energetickým regulačním úřadem pro solární elektrárny. Dále se hodně psalo o těžbě v regionu, což bylo spojeno především s otázkou prolomení těžebních limitů otevřenou tehdejšími ministrem průmyslu Janem Mládkem v roce 2015. Dále byla pozornost věnována chemickému průmyslu v kraji, především pak klíčovému podniku v kraji — litvínovské chemičce Orlen Unipetrol.

Tyto tři skupiny tvořily více než polovinu celkového souboru článků zaměřených na průmysl v podkrušnohorské aglomeraci.

Zajímalo nás také ale, do jaké míry v médiích přímo či nepřímo rezonuje téma průmyslového dědictví, ať už v hmotné či nehmotné podobě. Z tohoto pohledu v médiích dominovaly zprávy z oblasti výroby keramiky a porcelánu, které byly zaměřeny především na dění okolo porcelánky v Dubí či v tamním Domě porcelánu s modrou krví. Dále následovaly zprávy z pivovarnictví spjaté například s rozvojem malých pivovarů či konáním nejruznějších pivních slavností apod. Relativně četně byly zastoupeny i články spjaté s historií slavných předválečných podniků, produktů a továrníků (především rodiny a podniky Petschků a Schichtů). Z pohledu hmotného dědictví jsme se explicitně zaměřili na průmyslovou architekturu — bohužel,

zde se zprávy věnovaly spíše problematice brownfieldů a jejich demolici a novému využití pro logistiku či průmysl než historické hodnotě regionální průmyslové architektury. Zajímalo nás také, jak média přispívají k valorizaci místního průmyslového dědictví a jeho zapojení do rozvojových snah — takových článků bylo napříč všemi kategoriemi méně než 3 % a zaměřovaly se především na nejrůznější dny otevřených dveří v průmyslových objektech a areálech, trvalé zpřístupnění některých průmyslových objektů (zde byla jednoznačně největší pozornost věnována rozhledně při elektrárně Ledvice — OBR. 29), udělení památkového statutu některým objektům (nové správní budově Spolchemie) a propagaci nových turistických produktů (pivovarské stezky či činnosti regionálně unikátního Offroadsafari).

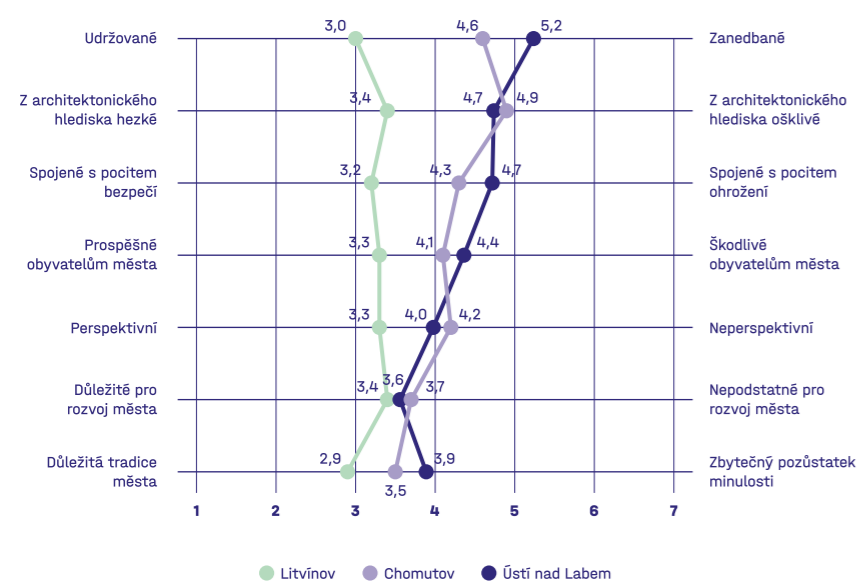
Média tedy podpoře průmyslové kultury a dědictví v Podkrušnohoří příliš nepomáhají, neplní z našeho pohledu roli agenda-settingu — tedy že by iniciovala nové vnímání průmyslového dědictví například diskuzí s klíčovými aktéry v této oblasti, prezentací dobré praxe jak z regionu,

28 Asociace článků spjaté s průmyslem v Podkrušnohoří.

29 Elektrárna Ledvice s vyhlídkovou plošinou na pravé straně šedé budovy.

30 Hodnocení stavu a vnímání průmyslových objektů ve městech Chomutov, Litvínov a Ústí nad Labem.

31 Budova bývalé Pickovy přádelny v Litvínově.

ho prostředí obecně. Z tohoto tedy vyplývá, že předválečná bohatá průmyslová minulost kraje je téměř zapomenuta, zatímco socialistická průmyslová minulost je vnímána spíše negativně, protože významně zatěžovala životní prostředí regionu.

Vzhledem ke zmiňované průmyslové minulosti nelze opomíjet vztah místních obyvatel k průmyslovému dědictví. Jak deklarují následující výsledky, zdá se, že místní obyvatelé nevnímají průmyslovou činnost a její pozůstatky tak kriticky, jak je to prezentováno vně regionu. Nakonec — více než dvě třetiny respondentů jsou toho názoru, že lidé, kteří pocházejí odjinud než z Ústeckého kraje, jsou k tomuto regionu mnohem kritičtější, a sami hodnotí situaci v kraji spíše pozitivně, i když přiznávají, že situace není ideální. Více než dvě třetiny dotázaných se přiklánějí k názoru, že je Ústecký kraj průmyslovější než jiné kraje v Česku a že průmysl uškodil vnímání Ústeckého kraje mezi ostatními obyvateli Česka, a zastávají názor, že spíše než podporovat tradiční průmysl, je pro Ústecký kraj důležitější rozvoj jiných odvětví hospodářství. Je zajímavé, že navzdory těmto názorům souhlasí respondenti v Ústí nad Labem a v Chomutově s tím, že je škoda, že se nepodařilo zachovat dřívější význam průmyslových podniků v kraji, přičemž 60 % respondentů žijících v Litvínově s tímto výrokiem nesouhlasí.

Co se týká konkrétních průmyslových areálů ve sledovaných městech z různých hledisek (udržovanost, architektura, bezpečnost atd.), v Ústí nad Labem a Chomutově se hodnocení respondentů pohybuje od neutrálního k negativnímu (a to především v Ústí nad Labem), zatímco v Litvínově je to naopak hodnocení spíše pozitivní. Výjimkou jsou aspekty týkající se důležitosti průmyslových areálů pro rozvoj města a důležitosti tradice města, v nichž se hodnocení ve všech městech dostává spíše do pozitivních hodnot (OBR. 30).

Výše naznačené výsledky mohou přispět do diskuzí o tom, jak dále prezentovat kraj a kam směřovat snahy o zlepšení jeho image nejen uvnitř kraje, ale i navenek. Z pohledu dat je především patrné, že vnímání regionu jeho obyvateli a vnější společností může být do určité míry velmi rozdílné.

tak i mimo region. Na druhou stranu je nutné si uvědomit, že taková skladba článků má i vnitřní regionální příčiny — jednak v regionu po tomto tématu nemusí mezi čtenáři existovat dostatečná poptávka, jednak je jen málo událostí, které by taková témata iniciovaly. U druhého zmíněného záležitosti mnoho na aktivitě regionálních aktérů (především podniků, veřejné správy), jakým způsobem prezentují průmyslové dědictví. Rozhledna v elektrárně Ledvice je důkazem toho, že pokud je realizován inovativní nápad využívající průmyslové dědictví místa, může získat značnou mediální pozornost.

Vnímání průmyslového dědictví z pohledu běžných obyvatel měst

V rámci dotazníkového šetření ve spolupráci s agenturou STEM jsme ve vybraných třech městech — v Ústí nad Labem, Chomutově a Litvínově (celkem 1058 dospělých respondentů) — zjišťovali, do jaké míry je mentálně průmyslové dědictví užíváno k identifikaci s regionem, či jak je obecně mezi místním obyvatelstvem vnímáno. To z toho důvodu, že regionální identita a podmínky pro její vytváření a posilování jsou něčím, co je třeba vzít v úvahu při snahách o rozvoj dané oblasti. Proto byla respondentům položena otevřená otázka, zda mohou formulovat něco, na co jsou v Ústeckém kraji hrdí. V tomto ohledu jednoznačně převládá příroda a přírodní památky, které uvádí více než třetina dotázaných. Další příčku obsazuje oblast sportu a kultury (kde byly jmenovány i zoologické zahrady), ale zde se již bavíme o hodnotách nepřesahujících ani pětinu respondentů. O něco méně často byly jmenovány příklady z oblasti historických památek a architektury, další příklady pak představovaly jednotky procent. Specificky nás zajímalo, zda v této otázce zazní nějaké téma spjaté s průmyslem, ale takové zmínky, i přes bohatou průmyslovou historii kraje, se objevovaly jen výjimečně, především pak s odkazem na povedené rekultivace ploch po těžbě hnědého uhlí a zlepšení životní-

Jako příklady konkrétních průmyslových objektů typických pro daná města uváděli respondenti nejvíce Spolchemii a Setuzu pro Ústí nad Labem, bývalé Mannesmanovy válcovny trub pro Chomutov a Pickovu továrnu (OBR. 31), chemičku a Rieckenovu přádelnu pro Litvínov. Zatímco u většiny těchto objektů by si dotázaní přáli výrobu obnovit, zachovat ve stejné míře či dokonce rozšířit, v případě Rieckenovy přádelny by si 54 % litvínovských respondentů přálo areál přestavět pro neprůmyslové využití.

Rozhovory s aktéry v území

Posledním přístupem, jímž jsme chtěli doplnit výsledky mediální analýzy a dotazníkového šetření, bylo provedení polostrukturovaných rozhovorů s podnikateli, politickými aktéry či osobami zastupujícími takzvané neziskové organizace, muzea, zájmová sdružení a rozvojové agentury v Podkrušnohoří.

V prvé řadě jsme se zaměřili na to, jak vlastně definují průmyslové dědictví. Ač klasické definice zdůrazňují průmyslové dědictví jako něco hmotného (viz definice Charty pro průmyslového dědictví TICCIH), většina respondentů považovala za průmyslové dědictví více nehmotné artefakty nežli průmyslovou architekturu, která byla zastoupena přibližně jen v pětině výpovědí. Nejčastěji bylo průmyslové dědictví spojováno s konkrétním produktem, značkou, firmou či konkrétní osobou (téměř polovina výpovědí). Dále to byly zejména pracovní postupy či know-how. Často však byly jako průmyslové dědictví zmiňované i negativní dopady průmyslu na region jako sociální a ekonomická struktura či environmentální problémy a vzhled krajiny po těžbě.

V rámci našeho výzkumu jsme identifikovali čtyři diskurzy, náhledy na průmyslové dědictví v kraji. První z nich, poměrně rovnoměrně zastoupený mezi všemi skupinami informantů, jsme pracovním nazvali *idyllický* — poukazující na bohatou předválečnou průmyslovou historii kraje,

tehdy významné podniky a průmyslníky, u něhož však nebyly patrné jakékoliv implikace či využití průmyslového dědictví pro rozvoj regionu. Dalším diskurzem byl diskurz *pragmatický*, zastoupený především u tradičních regionálních firem. V tomto diskurzu je průmyslové dědictví pojímáno jako zdroj ekonomické prosperity — to znamená, že je zdůrazňován přínos průmyslu z pohledu pracovních míst, tvorby hrubého domácího produktu a regionálního průmyslového know-how, dovedností a zkušeností. *Problematizující* diskurz dominuje mezi zástupci veřejné správy a je zaměřen především na infrastrukturu vytvořenou průmyslovou érou (urbanismus a sociální strukturu měst, vzhled krajiny) a průmyslovou architekturu, která je vnímána jako rozvojový problém měst, jako brownfield bez rozvojového potenciálu. Z tohoto pohledu je zdůrazňována potřeba opětovného využití průmyslových areálů (nejčastěji opět pro výrobní účely) či jejich demolice. Posledním definovaným diskurzem je diskurz *revitalizační*, jehož zastánci (z velké části zástupci neziskových a kulturních organizací) pozitivně vnímají průmyslové dědictví a zdůrazňují jeho potenciál pro rozvoj regionu a změnu jeho image. Tento diskurz však byl ve sledovaném vzorku zastoupen jen nevýrazně, navíc mezi aktéry, jejichž moc v rozhodovacích či implementačních procesech je malá (zástupci regionálních muzeí, neziskových organizací apod.).

Celkově je tedy třeba říci, že byly zaznamenány poměrně velké rozdíly ve vnímání průmyslového dědictví napříč skupinami respondentů, a konstelace a mocenská reprezentace dosavadního regionálního diskurzu je taková, že jen málo pomáhá revitalizaci průmyslového dědictví a jeho využití pro regionální rozvoj.

„Pro mě je průmyslové dědictví všechno, co teď buduji ve firmě. Ať je to nějaké dobré jméno firmy, ať je to udržitelnost do budoucna, abychom zaměstnávali ty lidi, kteří tu jsou. Přeci jenom Děčín má 50 tisíc obyvatel a naše firma zaměstnává několik stovek lidí, takže je to dost významný zaměstnavatel. Takže mně jde o to, aby ti lidé měli práci, aby firma fungovala, aby zajistila nějaký finanční přínos pro Děčín anebo i tu pracovní sílu.“

Zástupce/zástupkyně regionálního podniku.

„No, my se snažíme o to, ukázat lidem: ‚Hele, tohle město [Ústí nad Labem] je opravdu divné, podívejte se proč, a je to super ne?‘ Vlastně my se snažíme k tomu přitáhnout pozornost tím způsobem, že si to město nakonec ti lidé zamilují. To je celé. Je to, jako když zdědím nějakou objektivně špatnou vlastnost po rodičích a budu si na to jenom stěžovat, tak k čemu mi to bude? Můžu to nějakým způsobem pozitivně využít... A to je to, co chceme těm lidem jakoby taky ukázat, že.“

Zástupce/zástupkyně neziskové organizace.

„Pro mě to dědictví je jak to pozitivní, že tu máme úžasně industriální budovy a čtvrtě, ale na druhou stranu tu také máme spoustu brownfieldů, kontaminací, dopravních staveb a koridorů, které nám znemožňují dostat se k řekám.“

Zástupce/zástupkyně neziskové organizace.

32 Areál továrny na porcelán
a keramiku bratrů Urbachových
v Teplicích-Trnovanech.

III. OŽIVENÍ PRŮMYSLOVÉHO DĚDICTVÍ

Rozvoj starých průmyslových regionů patří mezi aktuální otázky a úkoly k řešení v současném rozvoji měst a regionů, a to nejen v Česku, ale i v dalších evropských zemích. Tyto regiony totiž mají specifickou nevýhodu v rozvoji danou jejich specifickými vlastnostmi. Kumulativní kauzalita problematického vývoje v období ekonomické transformace vede ke vzniku dalších negativních dopadů, jako jsou poškozené životní prostředí, růst počtu i velikosti sociálně vyloučených lokalit, odliv kvalifikovaných obyvatel a negativní image území. S ohledem na bohatou průmyslovou historii i současnost je region Podkrušnohoří protkán industriálními relikty v podobě těžební krajiny, průmyslových areálů či specifické architektury, které jsou poznamenány úpadkem daných odvětví a jinými změnami vedoucími ke snížení jejich využitelnosti, a tedy i postupnému zhoršení jejich fyzického stavu. Navíc tyto objekty následně mají podstatný vliv na své okolí a image regionu. Z tohoto důvodu je vhodné tyto objekty uvést do stavu, kdy minimálně nebudou škodit vzhledu veřejných míst či dokonce přispějí k jejich výraznému zlepšení tak, že budou přínosem pro zlepšení životních podmínek v celé lokalitě. Průmyslové dědictví se v tomto uvažování stává zcela novým zdrojem, který v sobě obsahuje historii místa a zároveň rozvojovou příležitost pro budoucí rozvoj města. Kouzlo průmyslové architektury bylo objeveno i v Česku, zajímavý souhrn povedených konverzí přináší publikace Fragnera a Valchářové (2014), v Podkrušnohoří je takových konverzí zatím málo.

Zásadním tématem s ohledem na možnosti budoucího využití architektonického průmyslového dědictví je konflikt a hledání kompromisu mezi ochranou historické hodnoty a snahami o efektivní rozvoj regionu ve smyslu ekonomickém i urbanistickém (kvalita a atraktivita prostoru). Tato efektivita může vzniknout pouze za předpokladu nalezení nové funkce průmyslového dědictví v souladu s novými potřebami regionu a soudobými estetickými hodnotami (Overmann a Mieg 2014).

„A zároveň si myslím, že jsme si ještě v Ústí asi neuvědomili, jakou hodnotu všechny brownfieldy a industriální památky a pozůstalosti toho průmyslu mají. Nevím, čím to je, že ještě nemáme ten odstup od toho, nebo že sem ještě nedorazila ta vlna toho, že to je něco, na čem se dá stavět.“

Zástupce/zástupkyně neziskové organizace.

Proč revitalizovat průmyslové dědictví?

33 Bývalá továrna na prýmký v Perštejně byla přeměněna na minipivovar s restaurací.

Z výše uvedených poznatků vyplývá, že transformace průmyslového dědictví vyžaduje posouzení mnoha dílčích aspektů pro nastavení procesů a posouzení efektivnosti projektů revitalizace průmyslového dědictví. Podle Rypkema (2008) sice v krátkodobém pohledu převládají finanční otázky spojené s hodnocením nákladů na nové využití průmyslového dědictví a jeho přínosů, ale z dlouhodobého pohledu pak vstupuje do popředí jeho kulturní, společenská, estetická a historická hodnota. Výsledný efekt vydařené transformace je nutno vnímat komplexně, neboť přesahuje ekonomická hodnotící kritéria, protože vytváří trvalé hodnoty pro místní komunity, veřejný prostor a nové milieu postindustriálních měst. Jaké jsou vlastně přínosy revitalizace průmyslové architektury a dědictví obecně pro daná místa? Můžeme rozlišovat ekonomické, sociální a kulturní přínosy transformace.

Ekonomický význam revitalizace

Transformace průmyslového dědictví v první řadě využívá potenciál daných lokalit a objektů, spočívající v jejich architektonické kvalitě, urbanistickém řešení v kontextu města nebo poloze a ceně pozemků. Podle Rypkema (1992 a 2008) jsou historické průmyslové budovy tržní komoditou, která může přilákat investiční kapitál. Tržní hodnota bývalých průmyslových objektů však vychází z různých faktorů — vedle stavební a historické hodnoty budov a existence ekologické zátěže je jejich hodnota spojená s polohou objektů v zastavěném území, dopravní dostupností nebo vlastnickými poměry. Další náklady pohltí rekonstrukce objektů, která v případě úsilí o jejich zachování vyžaduje zvýšené finanční prostředky vlastníka či intervenci a (spolu)financování jejich sanace z veřejných zdrojů.

Revitalizace průmyslového dědictví v ekonomickém smyslu pak má působit jako katalyzátor pro rozvoj ekonomických aktivit v okolí. Společným znakem transformačního úsilí je přechod od monofunkčně zaměřených k multifunkčně orientovaným způsobům využití. Obecným trendem současné doby je intenzifikace procesu postupné proměny starých průmyslových areálů na nové obchodně-administrativní a bytové zóny (avšak ani pokračování průmyslové výroby ve starém průmyslovém objektu není vyloučeno). Vzhledem k atraktivní geografické poloze těchto lokalit v centrech měst se z nich často stávají i nová místa pro setkávání obyvatel, trávení volného času či dokonce nové turistické destinace (např. průmyslový areál Dolních Vítkovic v Ostravě se stal po svém zpřístupnění a rekonstrukci nejnavštěvovanější mimopražskou turistickou atrakivitou v Česku). Bývalé průmyslové haly, výrobní areály a provozy se mění na centra služeb, obchodu, volnočasových aktivit nebo rezidenční a loftové bydlení. Příklady z regionu mohou být pivovar a restaurace Chalupník v Perštejně, které vznikly rekonstrukcí továrny na prýmký (OBR. 33); nákupní centrum

„Oni nedokázali třeba některé příležitosti uchopit. Když dneska se na to dívá jak generál po bitvě, jak se říká. Ve Vítkovicích, kde skončily ty ocelárny, z toho udělali takový krásný multifunkční prostor, že jo. Kulturní aktivity se tam odehrávají, sportovní, a podobně. Je to krásně pojaté architektonicky. Tady skončilo TONASO, je to takový menší vzorek, ale nijak se to nevyužilo, nějak to tam živoří asi dál, ale neslouží to nějak městotvorně.“

Zástupce/zástupkyně neziskové organizace.

Specifickým příkladem využití průmyslového dědictví je jeho valorizace pro účely cestovního ruchu. Místa se tak mohou chlubit svými industriálními památkami — příkladem mohou být typicky spojené s hornickým dědictvím coby pokus o působení proti efektům procesu industriálního, sociálního a demografického úpadku tím, že se využijí hodnotné prvky jejich zapomenuté minulosti (*Edwards a Coit 1996*) jako turistické atraktivity. Dobrým příkladem z Česka je třeba areál Dolních Vítkovic, který podobně jako jiné průmyslové areály v zahraničí zdůrazňuje průmyslové dědictví dané lokality, ale jeho funkce je přeměrována ke kombinaci aktivit v oblasti služeb, kultury, vzdělávání a umění (*Rumpel a kol. 2010*). Podobný charakter, byť ne tak velkolepý, má v regionu Podkrušnohorské technické muzeum (OBR. 34), a pokud pomíneme její spíše pre-industriální charakter — také nová památka na Seznamu světového dědictví UNESCO, Hornický region Krušnohoří. Z pohledu rozvoje industriálního turismu v regionu je unikátní aktivita firmy Offroadsafari (PŘÍBĚH 1).

Příběh 1: Offroadsafari — průkopník industriálního cestovního ruchu v Podkrušnohoří

Před více než dekádu se v hlavě Martina Bareše, mosteckého patriota původem z jižních Čech, zrodil nápad přetavit své hobby v jždě offroadovými automobily, geocachingu, obdivování méně známých netradičních míst a užívání si dobrého jídla do komerční aktivity pod jménem Offroadsafari, s. r. o. Tato alternativní cestovní a zážitková agentura nabízí teambuildingové aktivity, exkurze a výlety do méně navštěvovaných míst Krušných hor, Českého středohoří, ale také Podkrušnohorské pánve, které jsou často spojené s ochutnávkou místních potravin. Velký úspěch mají výlety

34 Objekty a zařízení dolu Julius byly využity pro expozici Podkrušnohorského technického muzea.

Pivovar v Děčíně (OBR. 12, 37), u něhož byly historicky cenné části původního objektu pivovaru zachovány, opraveny a doplněny moderní architekturou odpovídající novému využití; či teplický Lagerhaus (PŘÍBĚH 2), kde v objektu nevyužívaného skladu vzniklo centrum módy, cestovního ruchu i gastronomie. Výhodou velkých průmyslových objektů může být dostatek volných prostor (včetně parkovacích ploch) pro nová urbanistická a architektonická řešení, která v řadě případů i vhodně navazují na charakter bývalých průmyslových objektů a respektují ho. V přeneseném slova smyslu lze z ekonomického hlediska nahlížet na industriální dědictví jako na kulturní dědictví, které je přizpůsobeno novému tržnímu prostředí.

spjaté s těžbou uhlí — například výlety do a kolem lomu Československé armády a chráněné přírodní památky Kopistkové výsypky. Dále jsou atraktivní také exkurze spjaté s druhou světovou válkou — k chemickým závodům u Litvínova se zbytky pracovních a zajateckých táborů či exkurze do protileteckého krytu bývalé továrny Marbach & Riecken AG. Offroadsafari, s. r. o., již připravilo exkurze pro zájemce nejen z Česka, ale prakticky z celého světa. V tomto ohledu jde velice často o zahraniční turisty, kteří chtějí vidět po Praze také jiná místa Česka a poznat, jak se žije i v jiných regionech. Aktivita pana Bareše představuje ekonomický přínos pro místní podniky — hlavně pak pro ty, které zapojuje do svých exkurzí nabídkou místních produktů jako sýry, víno či pivo. Dále je ale nutně zdůraznit také přínos Offroadsafari pro změnu image kraje u velké části české společnosti, která má negativní předsudky vůči Ústeckému kraji. Pak jsou návštěvníci překvapeni například Krušnými horami, které do té doby měli zafixované jako hory s lesy zničenými kyselými dešti. Stejně tak i místní lidé jsou nadšeni z toho, co vše se skrývá v blízkosti jejich bydliště, což v nich posiluje místní patriotismus. Offroadsafari tak jasně ukazuje, že cestovní ruch se dá rozvíjet i v silně industrializované krajině Podkrušnohoří, jen je třeba být inovativní a těžit z jeho velice bohaté historie.

Sociální a kulturní význam revitalizace

Ze sociálního pohledu mohou mít projekty revitalizace velký přínos, pokud počítají s umístěním služeb nekomerčního charakteru pro širokou veřejnost — například komunitních a kulturních center, informačních center, knihoven a dalších. Nicméně revitalizované průmyslové objekty mohou mít další sociální a kulturní přínos — přestože deindustrializace vedla k podstatnému omezení či zrušení výroby, v paměti místních jsou bývalé průmyslové areály silně zakotveny. Znovuvyužitím průmyslových objektů se lidem připomíná jejich vlastní život, mladší generace a další návštěvníci tuto průmyslovou historii a jejího genia loci naopak objevují. Industriální dědictví je proto důležitým příspěvkem k osobní, rodinné, komunitní a místní identitě (*Summerby-Murray 2007*) a i z tohoto důvodu znovuoživení průmyslových objektů a areálů může být silně diskutovaným veřejným tématem. Zachování této alespoň mentální kontinuity je reflektováno v přenášení industriálních označení do nových ekonomických způsobů využití lokality, pozemků nebo objektů (např. Obchodní centrum Pivovar v Děčíně (OBR. 12, 37); Lagerhaus v Teplicích (PŘÍBĚH 2), který dokonce poukazuje na ztracenou německou identitu Teplic).

Příběh 2: Lagerhaus Teplice — přeměna starého skladu nejen v módní salón

Pokud na podkrušnohorské železniční trati z Chebu do Ústí nad Labem vystoupíte z vlaku na hlavním nádraží v Teplicích a otočíte se zády k honosné a památkově chráněné nádražní budově, uvidíte před sebou renovovaný industriální komplex zvaný Lagerhaus. Majitel tohoto objektu dal bývalému skladu a sýpce na obilí novou funkci, která jde ruku v ruce s všeobecnou terciarizací ekonomiky a zároveň odpovídá společenskému charakteru a významu lázeňského města, kombinovanému s jeho průmyslovou minulostí. V Lagerhausu našlo útočiště několik podniků soustředěných do sektoru služeb: kromě kavárny a cukrářského ateliéru zde působí také turistické centrum provádějící návštěvníky po místních atraktivitách spojených nejen s bohatou historií lázeňství. Hlavní náplní objektu je ale móda, protože vedle obchodu s oděvy pro náročnější klientelu jsou zde umístěny také dva módní ateliéry. Jiří Moravec, zakladatel a majitel stejnojmenného Ateliéru Moravec, vnímá osobitý styl industriálního objektu jako atraktivní místo pro tvorbu, prodej, ale i módní přehlídky, které organizuje v podkrovních prostorách Lagerhausu. Ostatně sám se nyní spolu s ostatními nájemci spolupodílí na dotvoření celkového obrazu místa a jeho vizuálního stylu. Jediným negativem objektu se zdá být relativně špatná pěší dostupnost tohoto místa. Přestože je areál umístěn v těsném sousedství vlakového nádraží, odděluje jej bariéra v podobě kolejiště. Plánovaná rekonstrukce nádraží je ale příležitostí, jak oba historické objekty vzájemně více propojit a přiblížit je místním obyvatelům i turistům.

Na druhou stranu znovuoživené lokality může doprovázet proces gentrifikace (*Rofe 2004*), kdy v bývalých průmyslových objektech vzniká nadstandardní bydlení, včetně nových služeb, a z lokalit se pak mohou stát vyhledávaná místa setkávání. Znovuoživené průmyslové dědictví následně přispívá

35 Exkurze Offroadsafari nad zámekem Jezeří.

36 Areál Lagerhaus v Teplicích.

k formování nové sociální struktury populace, avšak tento proces sociální a ekonomické transformace průmyslových lokalit může být doprovázen konfliktními prvky, spojenými s prosazováním zájmů nově příchozích, bohatých a mocnějších sociálních skupin na úkor původního obyvatelstva místa. Přínos transformace průmyslového dědictví pro místní kulturní vzorce může být obzvláště velký v regionu Podkrušnohoří poznamenaném několika sociálními transformacemi, jejichž výsledkem je současná krize identity regionu a místního obyvatelstva. Tyto transformace spočívaly jednak ve vysídlení původně dominantní německé složky obyvatelstva, následném dosídlení reagujícími i na potřebu méně kvalifikované pracovní síly pro místní průmyslovou základnu, odlivu mozků a nárůstu počtu sociálně vyloučeného obyvatelstva v období postsocialistické ekonomické transformace. Současná podkrušnohorská společnost tak může v průmyslovém dědictví najít nový zdroj pro posílení své regionální identity a nové image regionu, které přivede region na novou trajektorii jeho rozvoje.

Environmentální význam revitalizace

Města představují komplexní, dynamicky se rozvíjející systémy, které reflektují silné vazby mezi ekonomickou, sociální a environmentální složkou (McNeil 2003). Oblast environmentální stránky měst je často propojována s konceptem udržitelnosti, a to zejména v potřebě zachování zelených prvků a ploch ve městech a jejich nejbližším okolí. V posledních dekádách se ekosystémové služby poskytované zelení ve městech, respektive jejich pozitivní vliv na okolí, dostávají stále více do popředí v regeneraci městských prostor, a tak je celkové nakládání s prostorem města stále náročnější na plánování. V tomto ohledu nejsou výjimkou ani staré průmyslové objekty a areály a objevují se první příklady takzvaného ozelenění brownfieldů (De Sousa 2003). Revitalizace průmyslových objektů, ať už pro rezidenční, obslužné či výrobní účely, umožní úsporu materiálu, úsporu půdy, jež by byla jinak spotřebována pro výstavbu nových objektů, jakož i zachování kompaktních městských forem, které jsou z hlediska dopravních nároků udržitelnější.

37 Obchodní centrum Pivovar v Děčíně.

Bohužel pro aktéry, kteří řeší potřebu výstavby nových průmyslových staveb, bylo často lákavější postavit nové haly na zelené louce (greenfield investice), především v okolí měst a významných silničních tahů. Největšími nově vybudovanými průmyslovými areály regionu po roce 1989 jsou právě ty postavené na zelené louce. Takto nově vzniklé objekty výrazně zasahují do schopnosti půdy plnit své přirozené funkce, jako je poskytování podzemní vody, kulturních a estetických hodnot či dodávání surovin (Bartke a Schwarze 2015).

Na druhou stranu tento environmentálně neudržitelný přístup paradoxně ochránil před demolici velké množství historicky cenných průmyslových objektů, které v prvních dekádách po roce 1989 padly za obětí spíše expandujícím pobočkám nadnárodních maloobchodních řetězců. Jak již bylo zmíněno, staré průmyslové objekty mají výhodnou polohu při centrech měst, která je lákavá i pro maloobchod. A tak v Podkrušnohoří výstavbě supermarketů a hypermarketů ustoupily například budovy staré porcelánky Thun v Klášterci nad Ohří, prádelna E. G. Pick & spol. v Litvínově, pivovary v Jirkově, Kadani, Chomutově a Teplicích — výjimkou v tomto ohledu byl thunovský pivovar v Děčíně (OBR. 12, 37), který prošel zdařilou konverzí na obchodní centrum. V současné době s rozvojem e-shoppingu, s rostoucí poptávkou po skladovacích prostorách a zároveň jejich snižující se nabídkou se pozornost stáčí právě k nevyužitým či málo využitým průmyslovým areálům v intravilánech měst a obcí, což vystavuje i staré průmyslové objekty nebezpečí demolice (viz nedávné příklady demolice mimo jiné bývalých skláren Kavalier v Hostomicích a Ústí nad Labem, které ustoupily výstavbě skladovacích hal).

„Ale popravdě řečeno, když vezmu těch posledních 20–25 let a devastaci a ničení industriálního kulturního dědictví, tak naše éra není o moc lepší a v kvantitativním množství ničení těchto průmyslových objektů a areálů jsme možná zdemolovali více hodnotné architektury než komunisté za celých 40 let.“

Zástupce/zástupkyně regionálního muzea

Aktéři oživení průmyslového dědictví

Znovuoživení objektů je náročným procesem, do něhož vstupuje velké množství aktérů s různými motivacemi (Fragner a Valchářová 2010) a který často vyžaduje získání veřejné podpory ze strany státu, regionu nebo obcí. Tito aktéři se mohou podílet na formulaci strategií regionálního či místního rozvoje se zaměřením na revitalizaci hmotného a nehmotného průmyslového dědictví. Jedná se tak o podporu komplexního prostorového procesu proměny starého průmyslového regionu či jeho menších částí. Nebo lze přistupovat k dílčím atributům průmyslového dědictví a projektům spíše odděleně a spoléhat na jeho vzorový charakter inspirující další aktéry v oblasti revitalizace průmyslového dědictví.

Co se týče druhého přístupu, za základní postupy pro zachování industriálního dědictví (Husák 2010) lze považovat náhradu bývalé výroby jinou výrobou ve stávajících objektech, muzealizaci bývalých výrobních provozů nebo jejich konverzi a nalezení zcela nového, nevýrobního způsobu využití. Při tom je nutné zvažovat, jak jej lze zachovat a zároveň přizpůsobit současným podmínkám bez ztráty jejich historických a kulturních hodnot tak, aby bylo průmyslové dědictví zachováno i pro budoucí generace.

Každopádně do nového využití a transformace průmyslového dědictví se zapojují různé skupiny aktérů s různými přístupy. Jedná se o jednotlivce, skupinu lidí nebo organizace, které se svou činností pokoušejí využít určité prvky průmyslového dědictví (hmotné i nehmotné) ve prospěch sebe a mnohdy i celého regionu. Spektrum takových aktérů je velmi široké: od vlastníků objektů, firem, univerzit (viz příklad objektu ústecké Armaturny a Galerie Emila Filly — PŘÍBĚH 3), přes místní politiky, neziskové a regionálně rozvojové organizace, až po neformální skupiny aktivních občanů.

Příběh 3: Galerie Emila Filly a problém udržitelnosti využití průmyslové architektury

Galerie v pohybu — tak by se dal popsat životní osud Fillovky, tedy Galerie Emila Filly v Ústí nad Labem a nejstarší galerie v tomto městě. Po určité části svého životního cyklu se galerie usídlila v průmyslové zóně v Předlicích v Ústí nad Labem, v objektu Severočeské armaturky. Od svého počátku — v polovině osmdesátých let — galerie sídlila „pod vanou“, v centru Ústí nad Labem. V té době prostor patřil okresnímu úřadu, který s novým tisíciletím zanikl, a galerie si musela najít nové místo. Po ústeckém muzeu a kulturním domě si galerie pronajala prostory v areálu Armaturny, kde využívala rozsáhlých prostor atraktivního industriálního prostředí. Ty již před tím (rovněž v nájmu) užívala Fakulta umění a designu (FUD) místní univerzity jako své detašované ateliéry kresby a malby během stěhování fakulty. O patro níž později ze studentské iniciativy vznikl i Inkubátor Předlice, který sloužil jako zázemí FUD (zejména jejich ateliérů zaměřených na design) pro pořádání mezinárodních workshopů. V prostorech byly také rezidenční ateliéry a menší výstavní místnost. Zdálo by se, že tento objekt bude pro prezentaci uměleckých a designových děl naprosto vyhovující. Nicméně po devíti letech se galerie z Armaturny musela opět stěhovat (Inkubátor Předlice byl přitom z rozhodnutí vedení FUD zrušen již o několik let dříve). Za přesunem stály zvyšující se finanční náklady spojené s vytápěním či udržením přijatelného technického stavu výstavních prostor industriálního objektu, které navíc užívaly subjekty nevlastnily. Příběh galerie či Inkubátoru Předlice tedy poukazuje na typické problémy spjaté s využitím starých průmyslových objektů pro nové účely — jejich nedostatečný technický stav a s ním spojenou vysokou energetickou náročnost.

38 Galerie Emila Filly v industriálním objektu Severočeské armaturky v Ústí nad Labem.

Tyto skupiny aktérů disponují jinou materiální a znalostní vybaveností a sociálními kontakty, které jim usnadňují revitalizaci daného průmyslového dědictví. Velice často se setkáváme se situací, kdy kapacity (soubor znalostí, dovedností, zdrojů a vazeb) jednotlivých aktérů regionálního rozvoje vycházejí z prostředí mimo region a novátorské projekty jsou odrazem jejich zkušenosti ze zahraničí nebo z jiných oblastí v Česku. Každopádně, jak již bylo ukázáno v jiné části této knihy, aktéři jsou formováni různými společenskými diskurzemi, které rovněž utvářejí jejich postoje vůči průmyslovému dědictví, a tedy i rozsah jejich revitalizace.

V oblasti projektů obnovy průmyslového dědictví hrají roli hlavního motivačního faktoru místní rozhodovací orgány, samosprávy. Ty mají určující postavení v plánování, investicích a navažujících procesech, zatímco místní komunity, oproti výše zmíněnému, často zůstávají nezúčastněné a rezervované. Současně odborné diskuze o regeneraci a oživení průmyslového dědictví však stále důrazněji ukazují, že jedním z klíčových faktorů ovlivňujících akceptaci a úspěch inovativních řešení je míra, s níž jsou do procesu plánování zapojeny místní komunity. Zájem a povědomí komunity je

pro uchování dědictví stěžejní. Postoje komunity, emoční vazby, které místní k těmto prostorům chovají, jsou důležitým předurčujícím faktorem v úspěšné ochraně a zachování dědictví (Edwards a Coit 1996). Komunity si často vytvářejí vlastní představy o hodnotě a myšlenky uchování tohoto dědictví a aktivně participují na utváření veřejného povědomí. Shan (2008) uvádí příklad vlivu komunity v rozhodnutí o demolici newyorské městské části Soho s původní architekturou a mnoha pozůstatky továren a skladů. Tento záměr se setkal s tak výraznou vlnou nevole ze strany místní komunity, že od demolice bylo nakonec ustoupeno a rozhodnuto o zachování oblasti jako památky. Příkladem z opačné strany je Národní historické muzeum výroby vozidel Jeep v Toledo, Ohio, které se kvůli své nízké oblíbě a nedostatečné podpoře veřejnosti nesetkalo se zájmem o zachování a jeho ochranu (Zhang a kol. 2016).

V odborné literatuře je komunita definována jako velmi intenzivně sociálně integrované společenství, v němž jsou rozvinuté mezilidské vztahy a které usiluje o společné hledání vyšších hodnot. Komunita tak vzniká jen tehdy, pokud jednotlivci překračují neosobní rovinu a ke společným záležitostem zaujmají určitý neanonymní postoj. Členy komunity tedy spojuje zájem o společné záležitosti. Komunita tudíž má zároveň formativní význam — jednak se určitým postojem vztahuje ke společným záležitostem a jednak ovlivňuje své členy k formování sdílených hodnot. Komunita je tedy útvarem založeným na mezilidských vztazích, v němž se uplatňují společně sdílené hodnoty. Z výše zmíněných důvodů je třeba si uvědomit, že zapojení komunity do transformace průmyslového dědictví nelze provádět mechanicky, manažerským přístupem shora. Je neoddiskutovatelné, že participace místních obyvatel (nikoliv lokální společnosti, nýbrž místních společenství a v optimálním případě dokonce vnitřně propojených komunit) je nedílnou součástí veškerých rozhodovacích procesů ve věcech veřejných. Nelze však aplikovat stereotypní přístupy k participativním metodám a nástrojům bez místního kontextu, znalosti místních komunit, historických souvislostí a bez ohledu na regionální podmíněnosti.

Aktivní lokální participace je dominantním znakem v praxi kulturního dědictví 21. století. Komunitní dědictví se vždy týká lidí. Projekty, které pomáhají místnímu společenství ponořit se do dědictví své komunity, propojují místní aktéry a zvyšují jejich hrdost a místní identitu. Komunita

hraní v oblasti regenerace průmyslového dědictví, vedle perspektiv architektury a urbanismu, také významnou roli (Samuel 1994). Z hlediska nových možností využití totiž představují silný hlas, který může předurčit, zda bude lokalita obnovena nebo upadne v zapomnění. Podpora ze strany místních komunit je důležitá i z hlediska přijetí projektu oživení průmyslového dědictví širokou veřejností (Waterton a Smith 2010). Příkladem Zubrnické museální železnice (PŘÍBĚH 4) dokazuje, jak průmyslové dědictví dokáže mobilizovat místní komunity či je dokonce nově formovat a jak následně akce komunity může výrazně přispět k rozvoji místa.

Příběh 4: Zubrnická museální železnice

V devadesátých letech minulého století vzniklo občanské sdružení Zubrnická museální železnice, které si dalo za cíl obnovit zrušenou železniční trať a dopravní infrastrukturu v úseku Velké Březno — Zubrnice a provozovat ji ve formě

muzeální železnice. I když spolek vznikl v roce 1993, majitelem tratě se mohl stát až po vyřešení majetkoprávních vztahů v roce 2008 a mohl začít občasný provoz s využitím historických vagonů a vlaků. Podařilo se také zachránit staré železniční budovy a z nádraží Zubrnice vytvořit muzeum se sbírkou železničních exponátů a souborem historických kolejových vozidel. Trať je plně funkční pro železniční provoz o víkendech a svátcích, který zajišťují i historická železniční vozidla. Vybudované železniční muzeum vytváří společně se skanzenem lidové architektury Zubrnice v Česku ojedinělý prostor historických stavebních a dopravních hodnotných objektů, dopravních prostředků a vybavení. Na území obce se podařilo nastolit tvůrčí prostředí mezi občanskou iniciativou, Muzeem v přírodě Zubrnice (institucí Ministerstva kultury ČR) a místní samosprávou obce. Z lokality se stalo vyhledávané místo nejen pro návštěvníky z Ústeckého kraje, ale i produkce různých filmů. Nesnadně první roky po založení občanské iniciativy úspěšně vedly k záchraně této dopravní infrastruktury a železničních objektů a povolna se daří naplnit dlouhodobě ambice včetně celkové obnovy trati až do Lovečkovice a města Ústěka.

39 Budova na nádraží v Zubrnici.

Rámcové podmínky pro oživení a prezentaci průmyslového dědictví

Průmyslové dědictví je nedílnou součástí naší identity, na mnoha místech vytváří celkový obraz naší krajiny. Kulturní krajina je do značné míry odvislá od vývoje hospodářství a samotné hospodářství v ní zanechalo nezanedbatelnou stopu. Významné areály, ale i stavby či stroje jsou neodmyslitelnou a ve vyspělých částech světa i samozřejmou součástí lokálního památkového fondu a přirozené národní reprezentace. Důvodem je do jisté míry úcta nebo alespoň snaha o zachování povědomí o jedinečných provozech, stavbách, uměleckých dílech nebo i ikonických obchodních značkách.

Ochrana a prezentace průmyslového dědictví jsou v mnoha směrech spjaty s komplexní památkovou ochranou v České republice. Dějiny péče o industriální památky byly po druhé světové válce (první památkový zákon byl vydán v roce 1958 pod číslem 22/1958 Sb.) spojeny převážně s ideologicky budovaným obrazem dělníka, často v opozici k bohatému vykořisťovateli nebo přímo v existenčním ohrožení z jeho strany. Ke skutečně generální péči o industriální památky mohlo dojít až po roce 1989.

S ohledem na historický vývoj industrializace se v českých zemích profilovala zejména odvětví textilního průmyslu, pivovarnictví, strojírenství, těžby, energetiky či cukrovarnictví. Všechny tyto obory zanechaly nezanedbatelnou stopu i v Podkrušnohoří. Část těchto provozů vykazující výjimečné kvality je chráněna podle stávajícího památkového zákona č. 20/1987 Sb. Možnosti ochrany průmyslového dědictví z hlediska památkového zákona se v zásadě příliš neliší od ostatních staveb. Celý průmyslový areál může být chráněn jako kulturní památka, kde jsou jako samostatné památky vedeny i jednotlivé jeho součásti. Např. Rieckenova vila v Šumně u Litvínova je kulturní památkou a zároveň součástí památkově chráněného areálu Rieckenovy textilní továrny (OBR. 40). Celé areály jsou předmětem ochrany zejména proto, aby byl pro budoucí generace zachován co nejširší kontext zahrnující co nejvíce vypovídající části výroby nebo hodnotná technická či výtvarná řešení.

Památky a areály celostátního významu mají někdy status národní kulturní památky — v Ústeckém kraji jsou to ikonické památky jako například hora Říp s rotundou sv. Jiří, pomník Přemysla Otáče ve Stadicích, Malá pevnost Terezín, avšak industriální národní kulturní památku v Ústeckém kraji zatím nenajdeme, pokud pomíneme pomník obětem katastrofy na dole Nelson u Oseka (OBR. 13). Pro srovnání — v Česku mezi takové památky patří v blízkosti sledovaného území takzvaná Rudá věž smrti u Ostrova v Karlovarském kraji a dále například uhelné doly Michal a Hlubina v Ostravě (druhý jmenovaný je součástí areálu Dolních Vítkovic), Winternitzovy automatické mlýny v Pardubicích, zdymadlo a vodní elektrárna na Labi v Poděbradech.

Vedle jednotlivých kulturních památek mohou být prvky industriálního dědictví součástí plošně chráněného území. Tato území se dělí na památkové rezervace, památkové zóny a ochranná pásma národních kulturních památek. Tato plošná území většinou nebyla vytvořena kvůli přítomnosti průmyslového dědictví, ale nejčastěji pro unikátní historické městské jádro nebo jinou místní část, a industriální provozy do tohoto území jaksí spadly samovolně. Jedinou zajímavou památkovou zónou v Podkrušnohoří s jasně průmyslovým odkazem je sídliště Osada v Litvínově ze čtyřicátých let minulého století, postavené podle plánů světoznámého urbanisty Hermanna Jansena a inženýra Waltera Mösta z Berlína pro pracovníky chemického závodu (OBR. 41). Poslední potenciálně zajímavou kategorií mohou být soubory kulturních památek, jako třeba domy hornické kolonie v Lomu (OBR. 26, 42).

40 Budova přádelny firmy Marbach & Riecken v Šumně u Litvínova.

41 Sídlíště Osada v Litvínově.

42 Kolonie v ulici Hornická v Lomu.

země	lokality
Belgie	čtyři výtahy na Canal du Centre a v jeho okolí, La Louvière a Le Roeulx — lodní doprava
Finsko	papírna a kartonárna Verla
Chile	hornické město Sewell — těžba mědi
Itálie	Crespi d'Adda — textilní město
Mexiko	krajina agáve a starobylé průmyslové zařízení pro výrobu tequily
Německo	hutě Völklingen uhelný důl Zollverein a navazující výrobní komplex v Essenu
Nizozemsko	parní čerpací stanice D. F. Wouda — vodohospodářská stavba
Rakousko	železnice Semmeringu
Spojené království Velké Británie a Severního Irsku	železný most Gorge průmyslová krajina Blaenavon — těžba uhlí a hutě přádelny v Derwent Valley New Lanark — textilní město hornická krajina Cornwallu a západního Devonu
Švédsko	hutě Engelsberg těžební oblast Velké měděné hory ve Falunu
Švýcarsko	urbanismus hodinářských měst La Chaux-de-Fonds a Le Locle

Tab. 2: Památky průmyslového období na Seznamu světového dědictví UNESCO.

Od roku 2002 je Česko signatářem Evropské úmluvy o krajině, která nabádá ke spolupráci při její ochraně. Kulturně historické hodnoty ve smyslu Evropské úmluvy o krajině má nepochybně i industrializovaná krajina. Z tohoto důvodu si zaslouží i česká industriální krajina analýzu svých hodnot a následně i odpovídající ochranu a prezentaci širší veřejnosti. Právě umně a cíleně zaměřená propagace kulturní krajiny (v našem případě zejména té industriální) vytváří mezi místem a příjemcem prezentace velmi důležité pouto, bez něhož lze jen těžko očekávat snahu o zlepšování životních podmínek v regionu. První vlašťovkou v tomto ohledu by mohla být krajina Krušných hor, která byla významně ovlivněna těžbou nerostů již v preindustriálním období. Pod titulem Hornický region Krušnohoří je česká část společně s německou částí Krušných hor zanesena od roku 2019 na Seznam světového dědictví UNESCO.

Kategorie UNESCO představuje nejprestižnější ocenění a již sama přítomnost na seznamu slibuje zvýšenou prestiž a možnosti prezentace. Aktuálně je na světě celkem 1121 památek UNESCO. Památky této kategorie se vesměs vyznačují nejpropracovanější prezentací a ochranou. Mezi chráněnými objekty jsou i technické artefakty, kterých je na světě minimálně třicet. Nejisté číslo je dáno někdy hraničním rozlišením, zda se jedná o technickou památku. Příkladem z Česka je Kutná Hora, která je zapsána nejen pro své unikátně dochované městské jádro, ale i pro pozůstatky těžby stříbra, které jsou s historií města nerozlučně spjaty. Přehled technických památek udává předcházející tabulka — zde však zveřejňujeme jen památky industriálního období, tedy ty, jejichž současný stav je dán vývojem převážně od konce 18. století.

Velká část průmyslových památek UNESCO se týká dobývání nerostných surovin a s tím spojeného ekonomického rozvoje dané lokality. Těžba, podobně jak je tomu v Podkrušnohoří, se do krajiny ve zkoumané lokalitě zakousla již ve středověku a v jisté podobě trvá dodnes. Jeví se proto velmi žádoucí prostudovat metody prezentace a ochrany jednotlivých těžebních památek. Prezentace v rámci UNESCO spočívá v přesném vymezení jejich hodnoty, stupně integrity a autenticity a požadavků na organizaci ochrany. Autenticita a integrita jsou termíny používané v památkové péči běžně. Autenticita znamená stupeň dochování autentických prvků, konstrukcí, materiálů. Integrita značí celistvost v dochování, jinými slovy, kolik se z toho původního (autentického) dochovalo. Tedy jestliže autenticita je kritérium spíše kvalitativní, integrita se řadí ke kvantitativním rysům. K rozpoznání těchto kritérií je nutný důkladný průzkum a jistá zkušenost v provádění. Požadavky a organizace ochrany jsou shrnutím současného stavu, péče o objekt a vizi do budoucna. V případě velkých areálů je často těžko reálně provést komplexní rekonstrukci, proto zde bývá prostor pro plány a postupnou obnovu lokality.

Předkládaný přístup opírající se o seznam nejvýznamnějších světových památek se na první pohled jeví poněkud přehnaně. Podkrušnohoří je ale ve všech ohledech výjimečná oblast, vyžadující odpovědné postupy zachovávající jeho průmyslové dědictví dalším generacím. Pojetí ochrany světového dědictví institucí UNESCO se vyznačuje až zarážející, ale funkční jednoduchostí ve třech hlavních kritériích, která mohou být srozumitelná široké veřejnosti a zároveň ukazují směr případného dalšího bádání v oblasti historie, managementu, ekonomie, inženýrských věd a dalších oborů. Základním předpokladem je důkladné porozumění objektu či areálu a přesné popsání jeho hodnot. Vhodně formulované hodnoty mohou i přezíravé veřejnosti najednou otevřít oči, nutit ji k dalšímu zkoumání a tím vytvářet pouto k problematice krajiny Podkrušnohoří, jejíž hodnotu a krásu jako by všichni vnímali, ale báli se ji pojmenovat.

Další iniciativy pro oživení průmyslového dědictví

V roce 1999 se v Německu formuje organizace ERIH, Evropská trasa průmyslového dědictví, což je organizace prezentující významné evropské industriální památky. Jednotlivým aktérům poskytuje důležitý komunikační kanál a společně vytváří evropskou síť. V síti členů se objevují zejména muzea, města, parky či centra industriálního dědictví celkem z 29 evropských zemí. Organizace zvyšuje prezentační možnosti jednotlivých aktérů a zlepšuje potenciál členů na evropském trhu cestovního ruchu. Součástí jejich činnosti je produkce propagačních materiálů, organizace výstav a událostí a zajištění online propagace.

Další organizací podporující zachování a propagaci industriálního dědictví je TICCIH, Mezinárodní komise pro ochranu průmyslového dědictví. Členy TICCIH jsou jednotlivci z řad historiků, architektů, archeologů, učitelů či studentů, ale také zástupci světových organizací. Jejimi funkcemi je chránit, dokumentovat, zkoumat a vzdělávat v oboru industriálního dědictví. TICCIH mimo jiné stála v roce 2003 za vznikem již zmiňované Charty průmyslového dědictví z Nižného Tagilu, která definuje průmyslové dědictví, zdůrazňuje jeho hodnotu pro lidskou společnost, podporuje jeho mapování, právní ochranu a celkovou údržbu.

Projekty uměleckých intervencí mobilizující průmyslové dědictví Podkrušnohoří

Níže představené výstupy vznikly v rámci aktivit studentů ateliéru Grafický design I na Fakultě umění a designu v Ústí nad Labem v letech 2019–2021 pod vedením prof. Karla Míška, Jakuba Konupky a Jiřího Tomana. Cílem těchto projektů bylo vyvolat diskuzi o významu průmyslového dědictví pro rozvoj Ústeckého kraje. Na základě poznatků našeho výzkumu na bázi rozhovorů s regionálními aktéry tak šlo především o to, podpořit posun od problémového diskurzu o využití průmyslového dědictví směrem k diskurzu revitalizačnímu, který by spustil úvahy o citlivém znovuvyužití těchto objektů. Druhotným efektem uměleckých intervencí bylo také seznámení samotných studentů, často přicházejících z jiných krajů ČR či ze zahraničí, s lokálním průmyslovým dědictvím. Ukázalo se, že proběhlé workshopy jsou samy o sobě vhodným nástrojem k pozitivní změně vnímání Podkrušnohoří. Jestliže studenti mohli oblast a její bohatou industriální historii vnímat pod vlivem problematického mediálního obrazu spíše negativně, obšírné seznámení se s lokální historií a významem jednotlivých objektů pro rozvoj oblasti zejména v 19. a 20. století umožnilo studentům nahlédnout Podkrušnohoří v celé jeho komplexnosti — a lépe pochopit i širší souvislosti současných problémů regionu. Nedílnou součástí studia oboru uměleckých studií je i budování schopnosti efektivní prezentace své práce ve veřejném prostoru — workshopy zaměřené na umělecké intervence tak představují také způsob, jak cíleně vyvažovat mediální obraz zkoumané oblasti.

43 Na protější straně: interiérové schodiště chátrající Rieckenovy vily v Šumně u Litvínova.

Riecken design

Autorky: Denisa Körnerová, Nikol Loskotová, Adéla Nestlerová, Kristýna Onallah, Kristýna Svobodová.

Místní částí města Litvínova, osadou Šumná (německy Rauschengrund), prochází Bílý potok stékající ze svahů Krušných hor. Tento vodní tok se stal vhodným místem pro stavbu moderní přádelny bavlny, kterou zde v roce 1827 začal stavět August Wilhelm Marbach, původem ze saského Chemnitzu. V roce 1859 přibral Marbach do podniku dalšího chemnitzkého továrníka Konrada Wilhelma Rieckena, který se stal technickým ředitelem firmy. Vznikla společnost Marbach-Riecken, jež se zejména v šedesátých letech 19. století modernizovala a rozšiřovala svůj provoz. Zatímco rodina Augusta Marbacha přesunula své rodinné sídlo do zahraničí, Konrad Riecken si postavil vilu přímo v sousedství textilní továrny. Konradův dědic Heinrich pak nechal v roce 1910 starou rodinnou vilu přestavět do dnešní podoby. Stavbu vedl slavný mostecký architekt Adolf Schwarzer, jenž je autorem například adaptace Hněvína a celé řady mosteckých staveb, které však pohltila těžba hnědého uhlí. Rieckenova vila se honosí souborem kultivovaných historizujících prvků, dodávajících stavbě vážnost a velkolepost, v kombinaci s dobově moderními secesními vzory. Vila měla značný reprezentativní efekt, který doplňovala Rieckenova neúnavná aktivita v podobě Mozartova orchestru, jenž obohacoval kulturní život na Mostecku. Heinrich Riecken vedl firmu až do roku 1945, poté byl s celou rodinou vysídlen. Vila následně několikrát změnila majitele a sloužila pro různé účely, v současnosti je však prázdná a ve velmi špatném stavu.

44 Chátrající Rieckenova vila (2020).

Tovární objekt a přiléhající Rieckenova vila jsou typickými příklady architektury starých průmyslových regionů — cenné a do prostoru citlivě zasazené stavby vyprávějící příběh o úspěchu industrializace, avšak aktuálně kvůli své velikosti a komplexnosti jen složitě obnovitelné a využitelné soukromým investorem. Cílem projektu je využít některých prvků objektu v době, kdy je budoucí osud stavby jako celku nejasný a jednotlivé prvky mohou postupně zanikat. V projektu se tým autorek zabýval adaptací některých prvků z Rieckenovy vily a budováním designové značky Riecken design, jež je inspirována samotným interiérem vily — především vzory, které se částečně dochovaly na stěnách. Cílem značky je užití

modifikovaných dekorativních motivů v současném kontextu designu, a tím i připomenutí vysokých uměleckých a řemeslných kvalit Rieckenovy vily, potažmo i dalších industriálních památek regionu. Výsledné vzory je možné použít pro čalounění nábytku či jako tapety, od moderních interiérů barů, kaváren či restaurací přes kancelářské prostory až po běžné domácnosti. Z marketingových důvodů byla každá z novodobých modifikací dekorů pojmenována „německým“ ženským jménem (např. Amalie Dvojitá, Marush Rozkvetlá apod.). Součástí projektu je i nově vzniklé písmo *Riecken* od Denisy Körnerové, jež je inspirované tvaroslovím lomeného písma použitého pro zápis Lutherova citátu v interiéru vily (*Weil die lieben Engelein selber Musikanten sein*). Tento čerstvý přístup mladé designérské generace přispívá ke komplexnímu pohledu na průmyslové dědictví v regionu, bez mnohdy svazující zátěže jeho komplikovaných politických a sociálních dějin.

Riecken|design

45 Logo studentského projektu Riecken design, inspirované tvaroslovím napsu v Rieckenově vile.

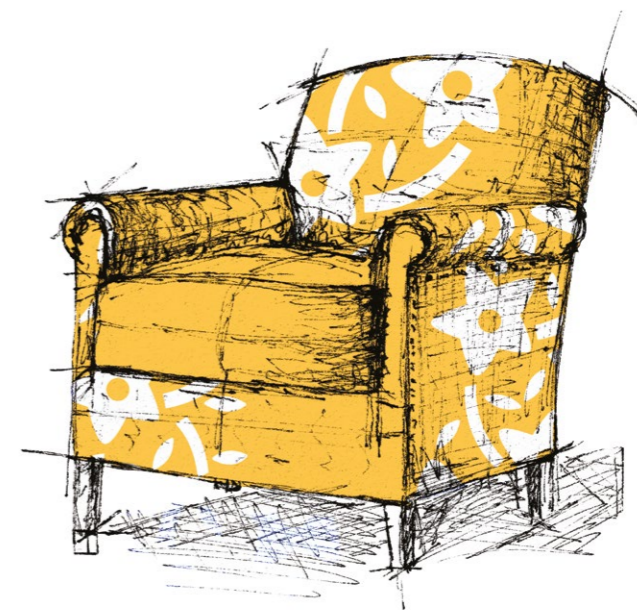
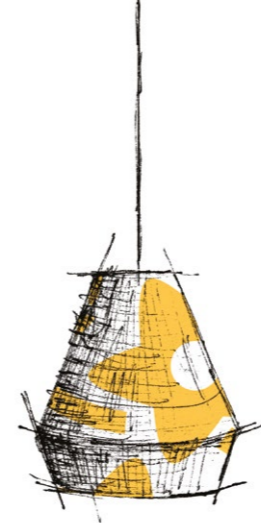
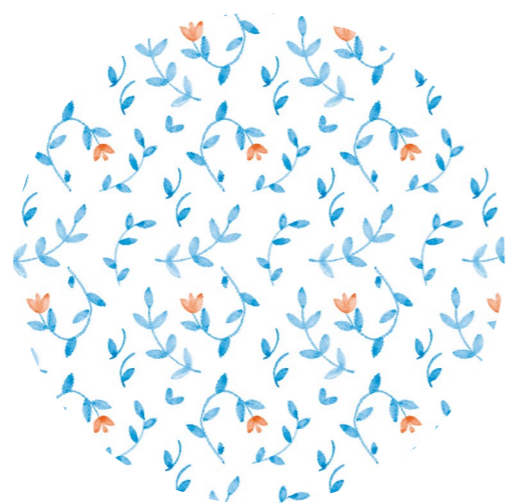
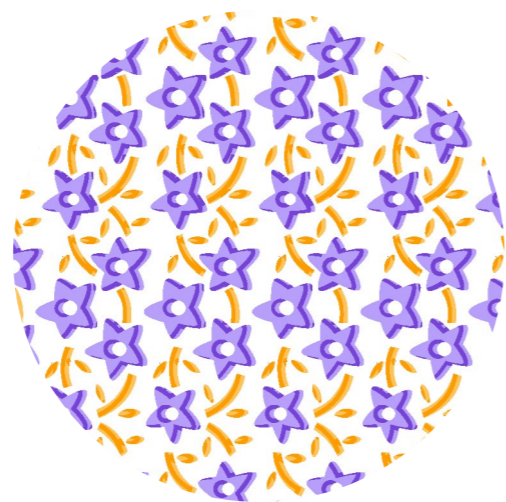
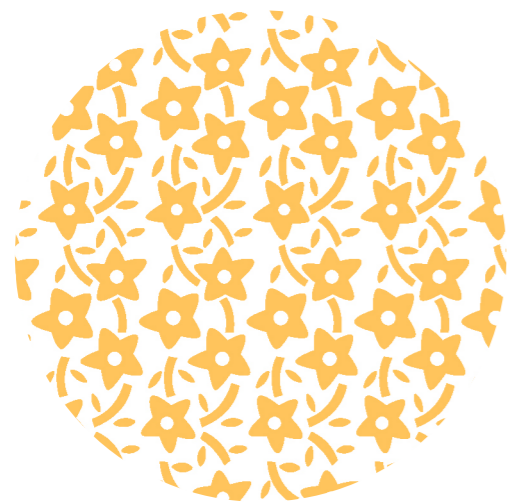

46 Rieckenova vila — detaily (2020).

47 Pozůstatky původní vzorované výmalby v Rieckenově vile.

48 Rekonstrukce (vlevo) a modifikace (vpravo) vzorů výmalby z Rieckenovy vily.

49 Ukázky možné aplikace vzorů (vlevo: Amalie Dvojtěta, vpravo: Marush Rozkvetlá).

50 Nahoře: nápis v Rieckenově vile. Dole: skici písma Riecken, inspirovaného tvaroslovím nápisu v Rieckenově vile.

Loděnice Ústí nad Labem

Autoři: Zuzana Čermáková, Filip Lang, Barbora Stehlíková.

Ústeckou loděnici založil okolo roku 1840 Wenzel Heinrich. Podniku se ujal jeho vnuk Fritz Heinrich v roce 1889. Loděnice ve velkých halách stavěla dřevěné a od roku 1892 už i ocelové čluny. Ve třicátých letech 20. století učinila ústecká loděnice nezapomenutelný krok v historii evropského loďařství, když postavila první motorové zadokolesové a stranokolesové lodě v Evropě a na objednávku československého státu začala v roce 1937 se stavbou dvou největších parníků české paroplavby. Jejich spuštění na Labe proběhlo o rok později, kdy také dostaly jména Beneš a Švehla podle vrcholných politiků první republiky. Parníky se později přesunuly na Vltavu, kde se parník Švehla po celkové rekonstrukci a pod názvem Vyšehrad plaví dodnes. Po válce se střežovská loděnice spojila s druhou ústeckou loděnicí, obě přešly pod koncern České loděnice Praha a pracovaly i pro zahraniční klienty. Na počátku 21. století loděnice zanikly a s nimi i tradice ústeckého loďařství.

Loděnice představují jeden z příkladů průmyslového dědictví, jehož obnově a znovuvyužití brání složitá spleť překážek. Samotný areál je ve velmi špatném stavu, navíc historicky umístěn v periferní městské lokalitě. Ačkoliv některé budovy a samotná historie výroby představují průmyslové dědictví, značná část objektů takový pocit nenavozuje, což omezuje veřejnou poptávku po znovuvyužití. Problematické jsou také vlastnické vztahy, podobně jako v mnoha jiných případech brownfieldů. V návaznosti na zvolený objekt loděnice tým designérů navrhl jako realizovatelné řešení vizi skateparku, respektive širšího volnočasového areálu. Projekt by zahrnoval úpravu povrchu a budování ramp vlnových tvarů na rozlehlé prázdné ploše v ex-

teriéru za budovami loděnice, přičemž v samotných budovách by bylo umístěno zázemí (správa, sklady apod.), občerstvení a prostory pro pořádání kulturních akcí. Areál by byl určen především mladší generaci a nabízel by své využití na speciálně upravené ploše pro skateboardisty, jezdce na koloběžkách, BMX kolech či inline bruslích. Součástí návrhu intervence byly ale i pozvánky a plakáty na fiktivní znovuootevření areálu — v nich naplno vynikl designérský potenciál studentského týmu, veškeré navržené materiály (od loga „Loděnice Ústí nad Labem“ po design samotných plakátů) naprosto zapadají do kontextu současného špičkového designu. Jak je zřejmé i z navržené strategie fiktivní společenské události znovuootevření areálu, cílem intervence bylo především vyvolat společenskou diskusi nad místem se značným potenciálem, který však dosud unikal pozornosti veřejnosti a do jisté míry i představitelů města. V druhém plánu ale intervence dobře naznačuje i možnosti konkrétní adaptace prostor tohoto typu jejich přeměnou na volnočasový areál, který k sobě přirozeně váže i upevňování lokální kulturní scény.

51 Areál původní loděnice.

52 Logo studentského projektu Loděnice Ústí nad Labem.

53 Na protější straně: plakát pro fiktivní událost otevření skateparku v areálu Loděnice Ústí nad Labem.

terii za budovami loděnice, přičemž v samotných budovách by bylo umístěno zázemí (správa, sklady apod.), občerstvení a prostory pro pořádání kulturních akcí. Areál by byl určen především mladší generaci a nabízel by své využití na speciálně upravené ploše pro skateboardisty, jezdce na koloběžkách, BMX kolech či inline bruslích. Součástí návrhu intervence byly ale i pozvánky a plakáty na fiktivní znovuootevření areálu — v nich naplno vynikl designérský potenciál studentského týmu, veškeré navržené materiály (od loga „Loděnice Ústí nad Labem“ po design samotných plakátů) naprosto zapadají do kontextu současného špičkového designu. Jak je zřejmé i z navržené strategie fiktivní společenské události znovuootevření areálu, cílem intervence bylo především vyvolat společenskou diskusi nad místem se značným potenciálem, který však dosud unikal pozornosti veřejnosti a do jisté míry i představitelů města. V druhém plánu ale intervence dobře naznačuje i možnosti konkrétní adaptace prostor tohoto typu jejich přeměnou na volnočasový areál, který k sobě přirozeně váže i upevňování lokální kulturní scény.

Loděnice
Ústí nad Labem

NOVĚ OTEVŘENÝ SKATEPARK

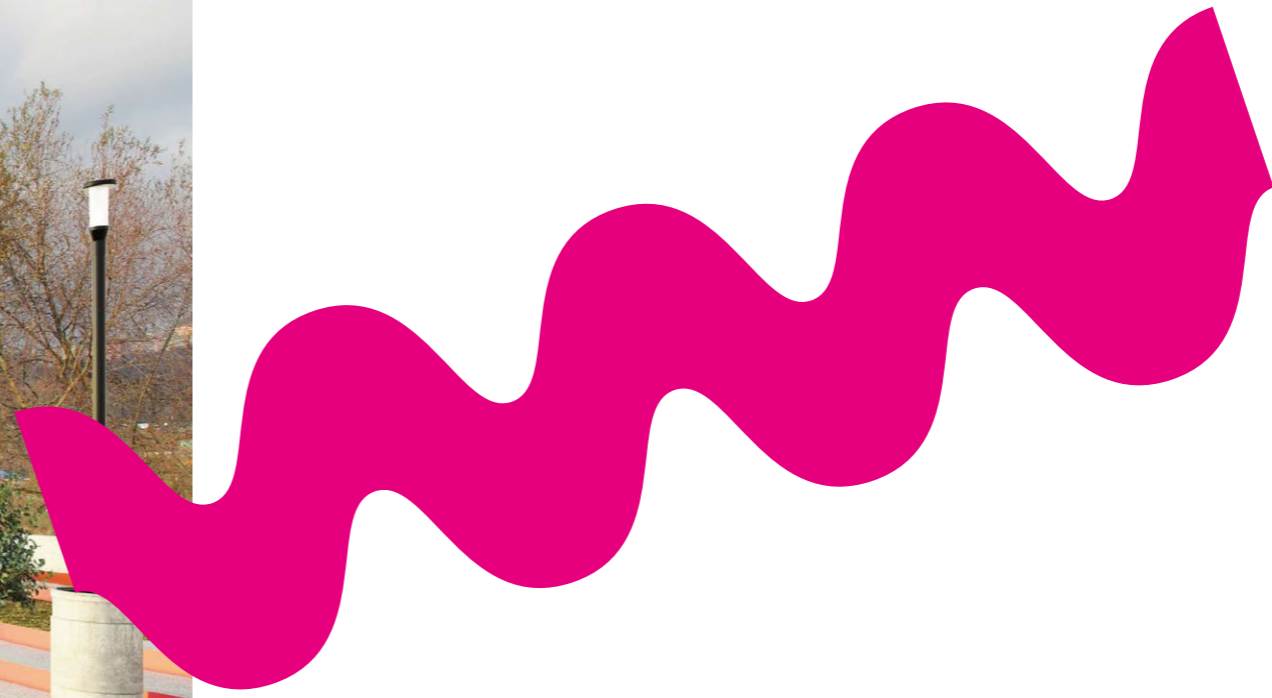
OTEVŘENÍ 25. 7. 2020 OD 15 HODIN

vstup zdarma

Děčínská 57, Ústí nad Labem

LODĚNICE

Vodobraní

Autorky: Jana Babická, Katrin Bittnerová, Martina Shořovská.

Historie netradiční vodní cesty z Dolních Zálezel do Ledvic je spjata s obdobím druhé světové války. Pro nacistický válečný průmysl se stávala stále lákavější představa odříznout se od své závislosti na dovozu ropy. Alternativu nabídl takzvaný proces hydrogenace, tedy výroby pohonných hmot zkapalňováním uhlí. Továrna (současná litvínovská chemička) se začala stavět v centru uhelné pánve Záluží u Mostu v květnu 1939. Černé zlato proto nemuselo být dopravováno z velké dálky. Pro provoz závodu Sudetenländische Treibstoffwerke za druhé světové války v Záluží u Mostu však bylo nutné zajistit na chemickou úpravu hnědého uhlí dostatek vody. Závod měl několik napájecích kanálů, první z nedalekých rybníků, které se nacházely zhruba v místech dnešní Jiřetínské výsypky. Druhý záložní a podpůrný kanál byl veden z Labe samospádovým potrubím přes čerpací stanici v Dolních Zálezlech. Vyprojektován byl tak vodovod, který využil vodu z Labe. V Dolních Zálezlech byla postavena čerpací stanice, nenápadný objekt připomínající spíše tělocvičnu, kterého si sotva

55 Věžový vodojem Bilina, který se nachází v blízkosti trasy Vodobraní.

56 Logo studentského projektu Vodobraní.

povšimnete cestou po železniční trati z Prahy do Ústí nad Labem. Čerpadla vytlačují vodu z řeky na Dubický kopec (výškový rozdíl přibližně 200 m), kde stojí odvzdušňovací věž. Odtud voda tekla samospádem až do Záluží. Když ale začalo být území v okolí Záluží ve druhé polovině 20. století přetvářeno povrchovou těžbou uhlí a závod využil vodu z nově vybudované krušnohorské přehrady Fláje, vodovod byl zkrácen k ledvické elektrárně.

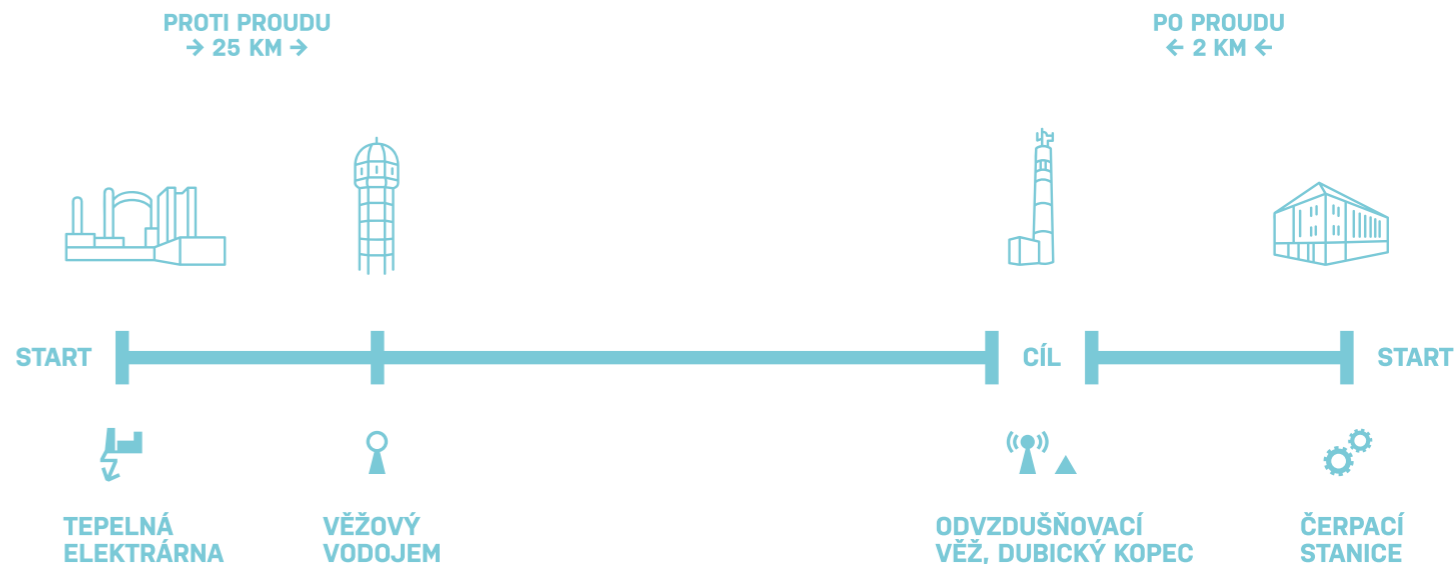
Intervence se váže k celému liniovému objektu průmyslového vodovodu — dodnes sloužící technické stavbě, která vede vodu z Dolních Zálezel do ledvické elektrárny. Cílem projektu Vodobraní je návrh turistické stezky, která bude procházet přibližně po trase průmyslového vodovodu a po lokalitách jeho inženýrských objektů, jež lemují celou trasu. Jako součást propagace trasy byl navržen každoroční event Vodobraní — dálkový pochod zakončený kulturním programem na Dubickém kopci. Vodobraní má

dvě trasy — po proudu (2 km) a proti proudu (25 km). Obě trasy se setkávají u Dubického kopce. Na startu účastníci pochodu obdrží láhev s vodou, která jim bude v cíli vyměněna za láhev s vínem z lokální produkce (čímž bude účastníkům připomenuta i Litoměřická vinařská podoblast), či nealkoholickým hroznovým nápojem. Cestou budou mít účastníci možnost na několika místech vidět větrací šachty a další části vodovodní cesty vystupující nad povrch. Informace a zajímavosti o vodovodu a s ním spojených industriálních budovách budou kolemjdoucím zprostředkovány pomocí audionahrávek reprodukováných ze speciálně navržených stanišť v podobě stylizovaného vodovodního potrubí (princip „voda vypráví“).

Z formálního hlediska autorky navrhly nejen logo projektu (které se ve formě specifické „kapky“ promítá i do samotného značení turistické stezky), ale i komplexní propagační materiály k eventu Vodobraní, včetně webových stránek či plakátu, k němuž je využitím principu augmented reality (rozšířené reality) připojena krátká animace. Právě rozsah a umělecká i řemeslná kvalita zpracování projektu dobře ukazují, že součástí úspěšného zpřístupnění objektů průmyslového dědictví široké veřejnosti musí bezpodmínečně být i kvalitní designéřské zpracování a promyšlené marketingové uchopení.

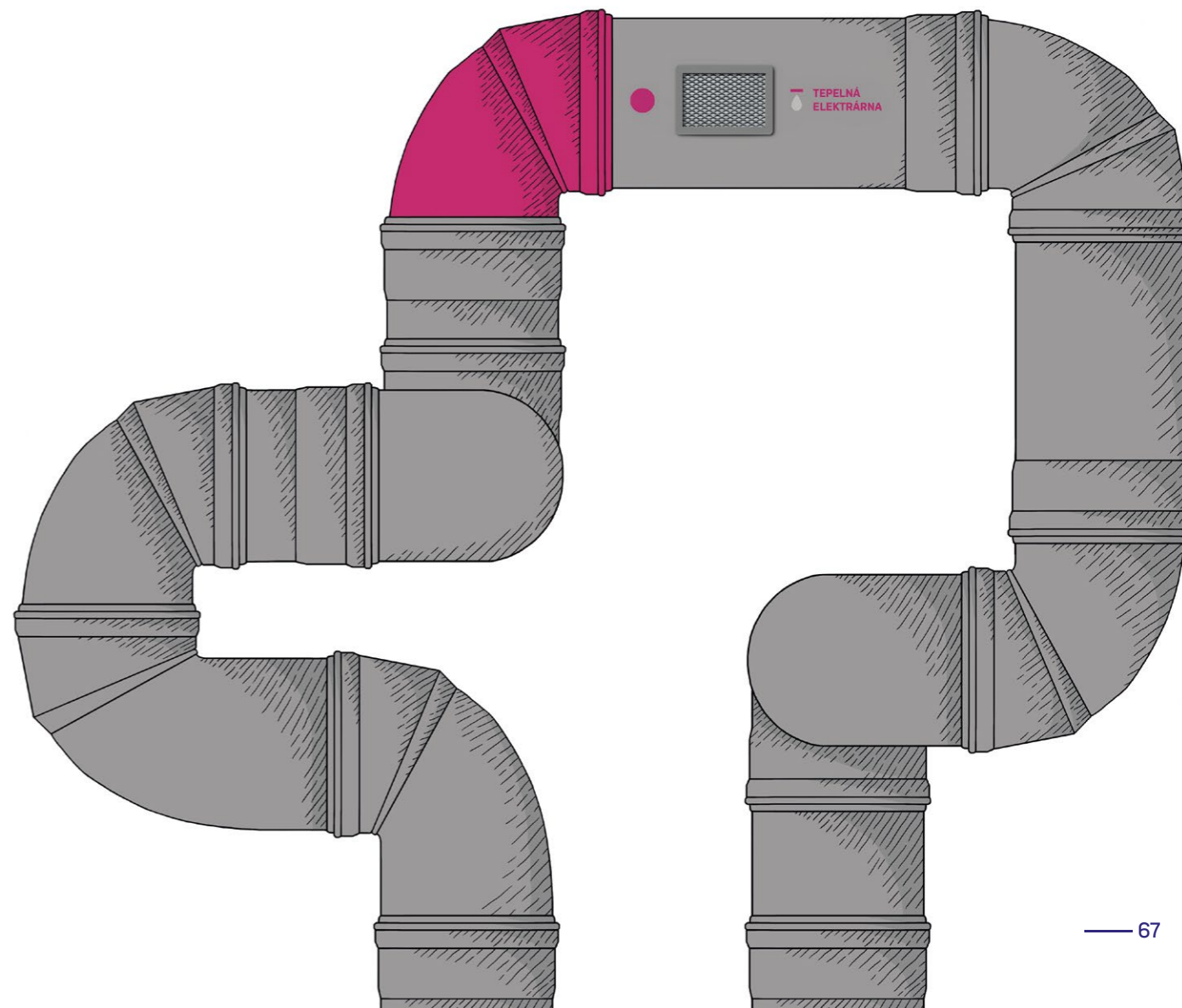
VODOBRANÍ

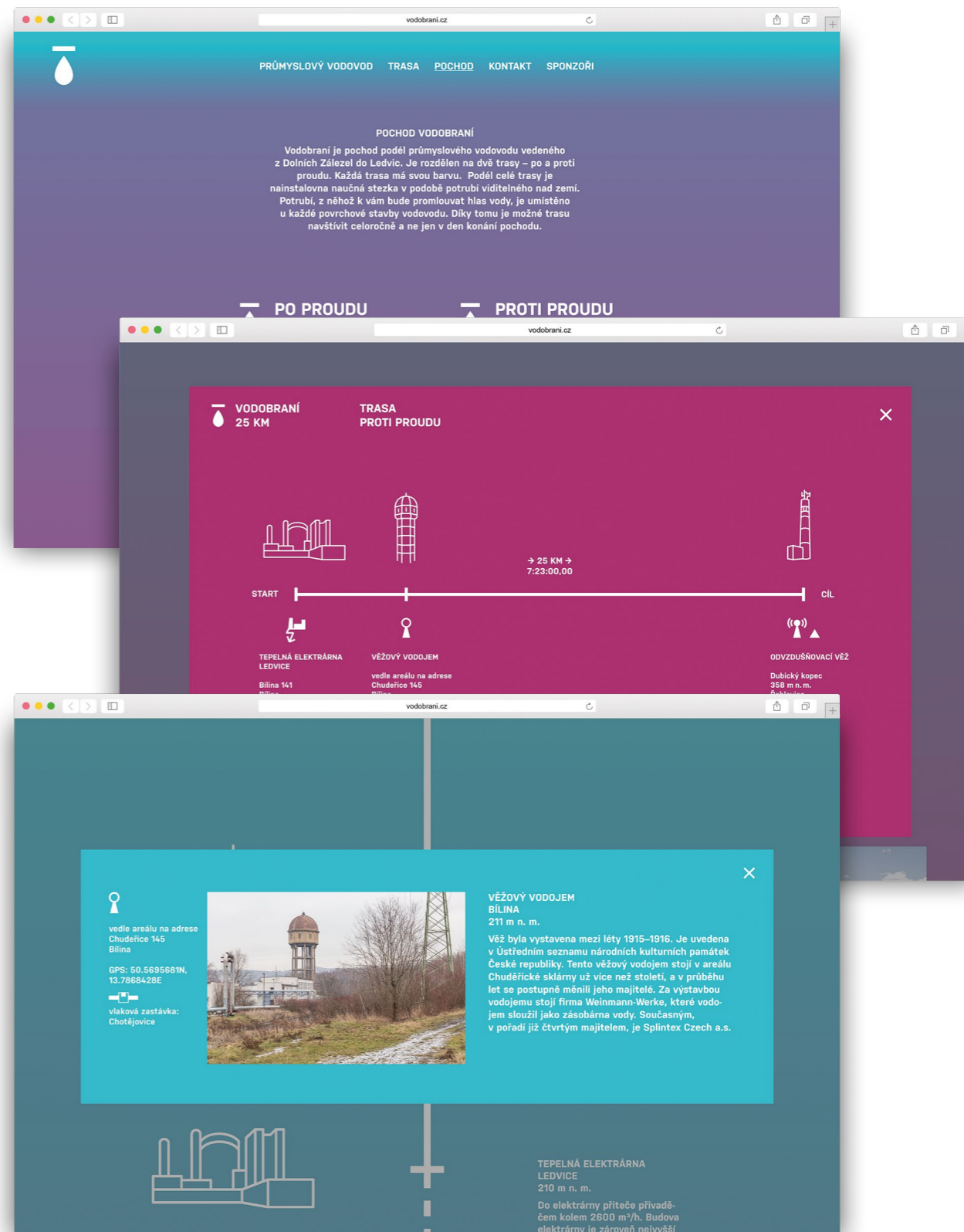
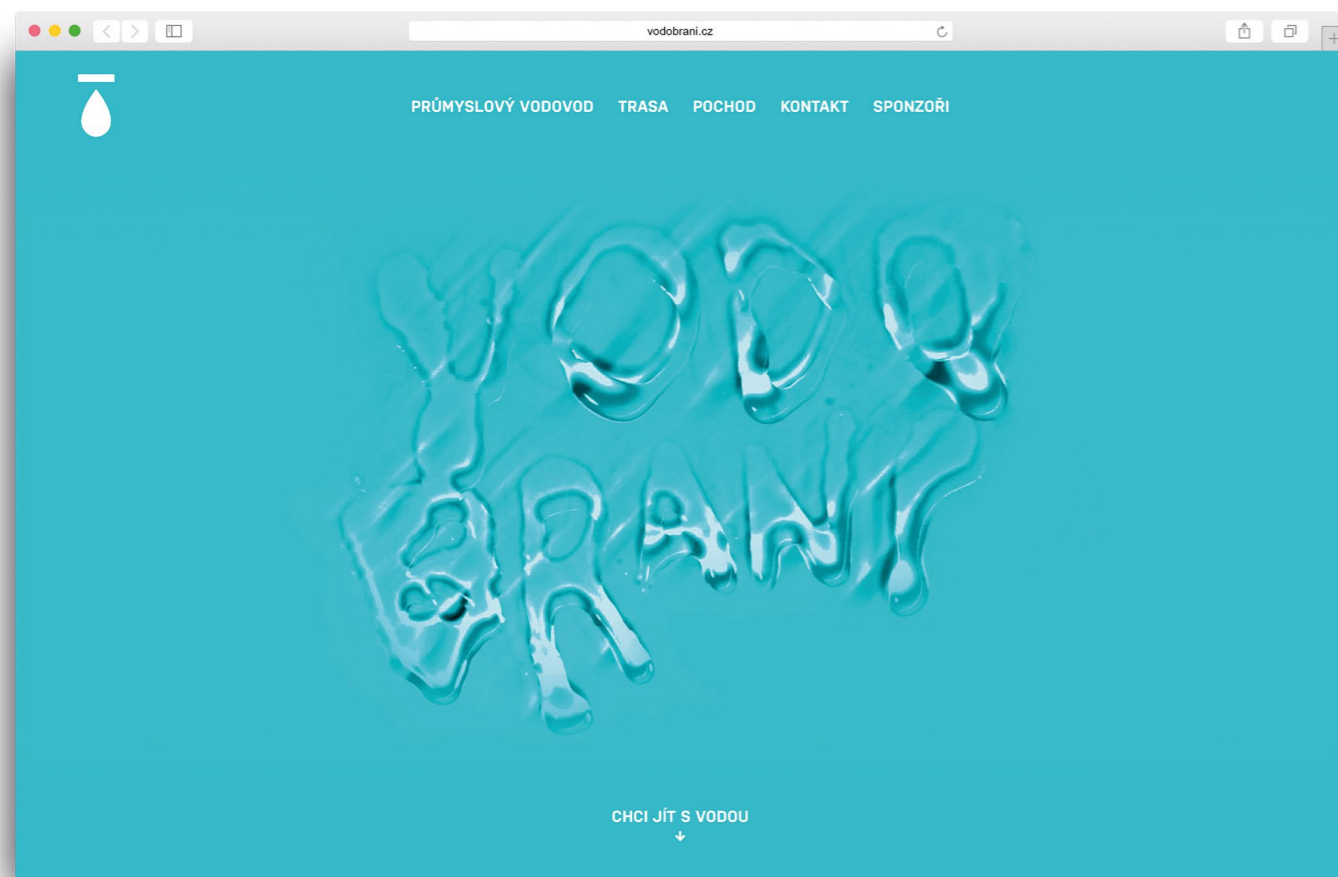
Jdi s vodou.

57 Vizualizace trasy Vodobraní.

58 Vizualizace potrubí, které by mělo označovat jednotlivá zastavení naučné stezky. Ze zabudovaného reproduktoru se účastníci dozvědí o historii průmyslového vodovodu.

Továrna na gramofonové desky

Projekty „Následuj hudbu“ a „Komiks — továrna na gramofonové desky“ jsou spojeny s historickými budovami, kde dříve existovala továrna na výrobu vinylových desek. Málokdo ví, že majitelem této továrny byl Josef Berliner, bratr Emila Berlinera, který vynalezl gramofon. V roce 1897 se Josef stal ředitelem hannoverské společnosti Deutsche Grammophon Gesellschaft, která se stala prvním výrobcem gramofonů v Evropě, a v letech 1910—1923 vedl i ústeckou pobočku, vyrábějící vinylové desky. Ústí nad Labem bylo v roce 1910 dynamicky se rozvíjející město a dopravní uzel, tedy ideální místo pro stavbu fabriky a expedici žádaného zboží. Desky z Ústí se prodávaly pod značkou Monarch Record Gramophone a na každou stranu se vešla jedna skladba. Berlinerovi prodali továrnu v roce 1923 největšímu světovému výrobcí desek, The Gramophone Company z Velké Británie. Společnost změnila název na His Master's Voice a bylo vytvořeno ikonické logo s gramofonem a naslouchajícím pejskem. Z ústecké továrny putovaly desky do střední a jihovýchodní Evropy, Palestiny a Maroka. Lisovaly se především exkluzivní nahrávky mateřské společnosti The Gramophone Company hlavně mezinárodního charakteru, převážně operních div a pěvců, významných symfonických orchestrů i jazzových kapel. Z domácích nahrávek lze připomenout kompletní Prodanou nevěstu dirigovanou Václavem Talichem. V roce 1938 majitelé továrny z obav z nacismu přestěhovali továrnu do Prahy. Vlastní budovy za války sloužily vojenským účelům a po roce 1945 se sem již výroba desek nevrátila. Areál ve druhé polovině 20. století využívaly Závody průmyslové automatizace.

Intervence Následuj hudbu

Autorka: Hanna Palamarchuk.

Intervence je založena na skutečnosti, že samotná budova továrny na gramofonové desky stále stojí, avšak je využívána k jinému účelu, a není tedy možné instalovat výstavní či naučné objekty přímo v ní. Tento limit v možnostech připomenutí minulosti objektu je však zároveň příležitostí zamyslet se nad vnímáním širšího okolí továrny, což ve výsledku vedlo k návrhu umístění intervence na nedalekou labskou cyklostezku. Cílem projektu bylo vytvořit intervenci, která stimulující vizuální a hravou formou připomene nejen průmyslový objekt továrny, ale především samotnou unikátní výrobu. Intervence provede lidi skrze světelnou partituru k historickým budovám. Melodie, kterou budou následovat, je ze známého Dvořákova *Koncertu pro violoncello a orchestr č. 2 h moll, op. 104*. Nahrávka z roku 1937 patřila k posledním titulům v dějinách ústecké výroby gramodesek. V projektu se používá zjednodušená verze prvních taktů ústřední melodie, kterou je snazší zahrát či zanotovat. Na začátku stezky je umístěn QR kód, jehož načtením si návštěvník může nahrávku poslechnout. Stežejní bude nicméně použití fluoreskující barvy přímo na povrchu cyklostezky, díky níž bude ve večerních hodinách notový zápis přitahovat pozornost cyklistů či kolemjdoucích chodců. Důležité je konečně i umístění intervence — noty začínají od cyklostezky na Střekovském nábřeží, kde se často pohybují turisté i ve večerních hodinách. Právě frekvence cyklostezky vhodně zvyšuje dosah navrhované intervence, a tím i rozšiřuje cílovou skupinu medializace průmyslového dědictví.

60 Areál bývalé továrny na gramofonové desky v ústecké městské části Střekov.

61 Na protější straně: vizualizace projektu Následuj hudbu.

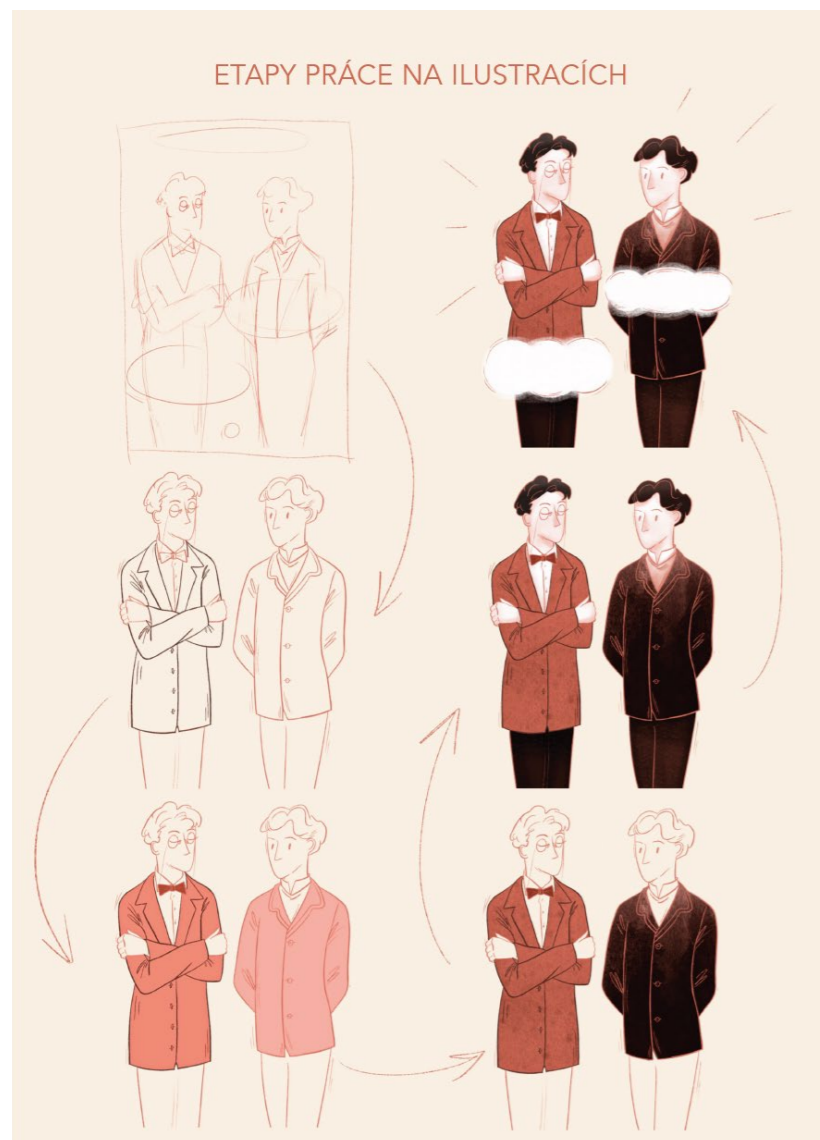

Intervence Komiks — továrna na gramofonové desky

Autorka: Kseniia Melnikova.

Tématem intervence jsou taktéž dějiny bývalé ústecké gramofonové továrny. Celý příběh vzniku továrny na gramofonové desky je vyprávěn formou komiksového sešitu. Cílem projektu je připomenout nejen místním obyvatelům, že se v Ústí nad Labem nachází takto významný historický objekt s ještě významnější historií výroby. Forma komiksu představuje hravý a mnoha generacím přístupný způsob komunikace historických událostí. Autorské ilustrace umožňují strohá fakta doplnit o vrstvu sofistikovaného humoru a umělecké nadsázky, díky čemuž je čtenář lépe vtažen do děje — ostatně tento princip se hojně osvědčuje i v zavedené výstavní a edukativní praxi.

Komiks začíná stručným představením bratrů Emila a Josefa Berlinerových s nejvýznamnějšími vynálezy prvního jmenovaného — mikrofonom a gramofonem. Následuje detailnější popis gramofonu i výroby gramofonových desek, čímž se autorka postupně dostává ke zřízení filiálky na gramofonové desky v Ústí nad Labem, k její historii i důvodům konce výroby gramofonových desek v Ústí nad Labem. Na několika stranách se věnuje i pozdějšímu využití objektu továrny, a to až do dnešních dnů. Mezi silné stránky zvolené formy patří zejména důraz na kontinuitu užívání objektu, tedy přirozené (ale i vynucené) adaptace původní továrny pro nové využití. Se znalostí celoevropského významu výroby gramofonových desek v Ústí nad Labem si pak čtenář komiksu logicky pokládá otázky stran současného využívání objektů průmyslového dědictví — dokáže současná podnikatelská generace úspěšně navázat na své předchůdce? I zde se tak ukazuje, že zpřístupněním historie jednotlivých průmyslových objektů se zároveň podněcuje potřebná společenská diskuze o úloze a podobě (resp. transformaci) průmyslu v dnešní době.

62 Postup práce na ilustracích.

63 Na protější straně: ukázky stran z komiksového sešitu.

ZÁVĚR

Jednotlivé industrializační vlny, které počaly formovat region Podkrušnohoří přibližně od poloviny 19. století, významně proměnily území regionu i jeho společnost. Vlivem již dříve rozvinuté sítě manufaktur, prostorové blízkosti a chybějící jazykové bariéry se Saskem jako jedním z jader průmyslové revoluce na evropském kontinentě a dostupnosti nerostných surovin se Podkrušnohoří stalo jedním z center industrializace nejen z pohledu celého Česka, ale také z pohledu střední a východní Evropy. Vlivem poválečných událostí dochází k reorientaci směrem k těžkému a energetickému průmyslu, avšak příliš silná specializace na tuto odvětví se stává problematickou nejen s ohledem na životní prostředí, ale také s ohledem na postsocialistickou transformaci ekonomiky a společnosti, protože socialistickým režimem potlačované či kompenzované problémy průmyslových podniků se ukazují jako neudržitelné v nových podmínkách globální ekonomické integrace. Následný deindustrializační proces způsobuje Podkrušnohoří závažné sociální a ekonomické problémy typické pro takzvané staré průmyslové regiony po celém světě. Patří k nim mimo jiné nárůst nezaměstnanosti způsobený zánikem téměř čtvrtiny pracovních míst v Ústeckém kraji v prvních dvou dekádách po sametové revoluci v roce 1989.

Předchozí industrializační vlny však po sobě v Podkrušnohoří zanechaly mnoho průmyslových artefaktů, ať už nehmotného (pracovní návyky a know-how, dělnickou identitu, tradiční značky a názvy produktů a podniků apod.), tak i hmotného původu (transformovanou krajinu, těžební areály, budovy továren, tradiční produkty apod.). V dosavadních výzkumech bylo například zjištěno, že na území Podkrušnohoří existuje přes 200 objektů, které je možné označit za architektonické průmyslové dědictví regionu, přičemž nejvýznamnějším městem v tomto ohledu je město Děčín se 44 objekty, jehož výjimečná pozice na poli průmyslového dědictví vyniká jednak v porovnání s populačně stejně velkými městy v území — Teplicemi, Chomutovem a Mostem —, ale také v porovnání s krajským městem Ústí nad Labem (32 objektů). Zdaleka ne všechny objekty jsou přitom aktivně využívány, natož chráněny, a některé se neobjevují ani v dosavadních soupisech architektonicky cenných průmyslových staveb.

I přes bohatou průmyslovou tradici Podkrušnohoří se toto poměrně komplikovaně propisuje do současné regionální identity obyvatel. Na jednu stranu například dotazníkové šetření mezi obyvateli Podkrušnohoří ukázalo, že průmyslové dědictví nefunguje jako jasný konstituující prvek jejich regionální identity. Při zodpovězení otázky „Na co jste hrdí v Ústeckém kraji?“ se odkaz na průmysl objevoval jen výjimečně a pokud ano, pak spíše jen s odkazem na nápravu environmentálních škod způsobených průmyslovou výrobou především za socialismu (rekultivace ploch po těžbě hnědého uhlí a zlepšení životního prostředí v Ústeckém kraji obecně). Na druhou stranu obyvatelé znají objekty průmyslového dědictví a preferovali by jejich další využití. Z tohoto pohledu je tedy vztah místního obyvatelstva k průmyslu konstruován jejich poměrně nedávnou zkušeností, kdy byl průmysl vnímán nejen jako dominantní zdroj obživy,

ale také jako zdroj závažných environmentálních problémů v regionu. Roli pochopitelně stále ještě hraje i diskontinuita způsobená vysídlením německého obyvatelstva, s nímž odešla i regionální podnikatelská elita, která bývala mohla šířit povědomí o významu místních podniků dále (i když je otázkou, jak by se toto dařilo v podmínkách zestátněného průmyslu).

Výše zmíněné se projevuje i v definici průmyslového dědictví — zatímco akademická literatura zdůrazňuje jeho „pozitivní“ aspekty, v rozhovorech s místními aktéry bylo zjištěno, že jako regionální průmyslové dědictví je vnímána například i slabá sociální struktura, poškozená krajina a nepříliš atraktivní urbanistická struktura sídel. Nicméně přístup k průmyslovému dědictví se lišil napříč zkoumaným vzorkem, ve výpovědi respondentů rozhovorů byly rozlišeny čtyři základní diskurzy toho, jak nakládat s průmyslovým dědictvím — *idylický, pragmatický, problematizující a revitalizační* diskurz. *Idylický* diskurz poukazuje na bohatou a nekriticky osla-

vovanou předválečnou průmyslovou historii kraje bez implikací vzhledem k současnému využití průmyslového dědictví pro rozvoj regionu. Dalším diskurzem byl diskurz *pragmatický*, zastoupený především u tradičních regionálních firem, které průmyslové dědictví (často v jejich moci) pojmají jako zdroj ekonomické prosperity a zdůrazňují svůj příspěvek k zachování průmyslového know-how a kvalifikované pracovní síly (jež jsou právě zdůrazňovány jako určitá forma průmyslového dědictví) v regionu. *Problematizující* diskurz dominuje mezi zástupci veřejné správy a je zaměřen především na infrastrukturu vytvořenou průmyslovou érou, která je často vnímána jako rozvojový problém měst, popřípadě jako brownfieldy bez výrazné historické hodnoty. Naopak diskurz *revitalizační* je zastoupen z velké části u zástupců třetího sektoru a vyznačuje se pozitivním vnímáním průmyslového

dědictví a jeho potenciálu pro rozvoj regionu a změnu jeho image. Z pohledu regionálního rozvoje však tato skupina aktérů nedisponuje potřebnou mocí k prosazení této vize do fyzického prostoru.

Vnímání průmyslových artefaktů jako dědictví může být významně formováno i médií, proto byla provedena také mediální analýza obrazu průmyslu v Podkrušnohoří. Zde však bylo zjištěno, že dominantně jsou prezentovány nejružnější problémové kauzy a nehody v průmyslových podnicích, avšak jen málo článků se věnuje využití průmyslových objektů pro nové účely tak, aby byla zachována jejich historická hodnota. V tomto ohledu tak média neplní roli *agenda-settingu* a nepodporují diskuzi o revitalizaci průmyslového dědictví Podkrušnohoří. Na druhou stranu je však nutné vzít v potaz, že média z velké části vytvářejí svůj obsah na základě poptávky ze strany společnosti, proto tato skutečnost může být dána i nezájmem regionálního obyvatelstva o dané téma.

Z pohledu výše zmíněných výsledků se zdá, že společnost Podkrušnohoří zatím není nastavena tak, aby proběhla skutečně hluboká a mnohovrstevná diskuze o revitalizaci průmyslového dědictví. V regionu sice existuje několik případů zdařilých revitalizací průmyslových objektů (Lagerhaus v Teplicích, Obchodní centrum Pivovar v Děčíně, pivovar a restaurace Chalupník v Perštejně) a iniciativ valorizujících průmyslové dědictví (činnost regionálních muzeí, firemní muzea a obchody, jako jsou Dům porcelánu s modrou krví a porcelánka Thun 1794, incomingová agentura Offroad-safari), ale ty jsou ještě daleko od celistvější a koordinované snahy o nový přístup k regionálnímu průmyslovému dědictví. V tomto ohledu zde chybí zastřešující aktér, který by zapojil regionální průmyslové dědictví do celkové snahy o rozvoj industriálního turismu v kraji, inicioval větší angažovanost tradičních podniků (podporu exkurzí, vznik firemních muzeí, obchodů a showroomů), prezentoval by příklady dobré praxe revitalizace tradičních průmyslových objektů a celkově podporoval osvětu v oblasti průmyslového dědictví. Bez těchto aktivit se Podkrušnohoří pravděpodobně připraví o jeden z místních a velice specifických nástrojů pro úspěšnou transformaci regionu.

64 Bývalý knížecí lobkovický parní pivovar v Bilině.

SHRNUTÍ

Předkládaná kniha se zabývá průmyslovým dědictvím Podkrušnohoří (které lze volně vymezit jako silně urbanizovaný pás území lokalizovaný v severozápadních Čechách v Podkrušnohorské pánvi mezi městy Klášterec nad Ohří a Děčín) a jeho roli v budoucím rozvoji regionu. V první části knihy jsou představeny procesy, které stojí za vznikem fenoménu dnes označovaného jako průmyslové dědictví. Je zdůrazněno, že místo populárního pojmu průmyslové revoluce je nutné mluvit spíše o několika modernizačních či industrializačních vlnách, pod jejichž vlivem dochází od konce 18. století (resp. od poloviny 19. století ve střední Evropě) k významným změnám z pohledu společenského, ekonomického i environmentálního. Následně jsou tyto změny demonstrovány na území Česka, popřípadě v regionu Podkrušnohoří, který se vlivem této transformace stal jedním z jader industrializace nejen z pohledu celého Česka, ale také v kontextu střední a východní Evropy.

Význam průmyslu pro tento region se však snižuje po roce 1989, kdy se socialistickým režimem potlačované či kompenzované problémy průmyslových podniků ukazují jako neudržitelné v nových podmínkách globální ekonomické integrace a následně spouštějí proces deindustrializace. Deindustrializační proces způsobuje závažné problémy typické pro takzvané staré průmyslové regiony po celém světě — mimo jiné také nárůst nezaměstnanosti a jiných sociálních problémů, které jsou způsobeny poklesem průmyslové výroby. Důsledkem transformace ekonomiky celého Ústeckého kraje v prvních dvou dekádách po sametové revoluci zanikla téměř čtvrtina pracovních míst v regionu, přičemž s největším relativním propadem se potýkalo město Děčín. Ačkoliv se situace na trhu práce stabilizovala, četné ekonomické a sociální problémy vyplývající z postindustriální transformace regionu dosud přetrvávají. Je zřejmé, že mají hluboké kořeny a jejich překonání bude vyžadovat delší čas a mobilizaci vnitřních i vnějších aktérů.

Předchozí industrializační vlny však po sobě v regionu Podkrušnohoří zanechaly mnoho pozůstatků, ať už nehmotného (pracovní návyky a know-how, dělnickou identitu, tradiční značky a názvy produktů a podniků apod.), tak i hmotného původu (transformovanou krajinu, těžební areály, budovy továren, tradiční produkty apod.). Proto kolektiv autorů knihy zkoumal, do jaké míry je lze využít pro rozvoj regionu. Průmyslová identita regionu totiž může být na jedné straně bariérou rozvoje, ale pokud je kreativně ztvárněna a udržitelně využívá místní zdroje, jež ji podporují, může být zároveň i prvkem, který učiní region unikátním a atraktivním pro nové investice či nové obyvatele.

Aby však tyto artefakty byly uznány jako cenné a užitečné pro rozvoj regionu, je nutné, aby jim regionální společnost připsala určitou hodnotu a učinila z nich průmyslové dědictví. Proto v druhé části knihy aplikujeme různé metody pro mapování průmyslového dědictví a vnímání jeho hodnoty. Průmyslové dědictví je v knize definováno jako pozůstatky průmyslové kultury hmotného i nehmotného charakteru, které požívá určité míry formální či neformální ochrany ze strany společnosti. V rámci výzkumu bylo na území Podkrušnohoří zjištěno více než 200

objektů, které lze označit za architektonické průmyslové dědictví regionu. Nicméně tyto objekty se nacházejí v různém technickém stavu — od citlivě opravených průmyslových objektů po objekty se závažnými statickými problémy, které pravděpodobně brzy podlehnou demolicí.

Na základě polostrukturovaných rozhovorů s různými aktéry Podkrušnohoří jsme definovali čtyři základní diskurzy toho, jak společnost nakládá s průmyslovým dědictvím — *idylický, pragmatický, problematizující a revitalizační* diskurz. *Idylický* diskurz poukazuje na bohatou předválečnou průmyslovou historii kraje bez implikací vzhledem k současnému využití průmyslového dědictví pro rozvoj regionu. Dalším diskurzem byl diskurz *pragmatický*, zastoupený především u tradičních regionálních firem, které průmyslové dědictví (často v jejich moci) pojmají jako zdroj ekonomické prosperity. *Problematizující* diskurz dominuje mezi zástupci veřejné správy a je zaměřen především na infrastrukturu vytvořenou průmyslovou érou a průmyslovou architekturu, které jsou často vnímány jako rozvojový problém měst, popřípadě jako brownfieldy bez výrazné historické hodnoty. Naopak diskurz *revitalizační* je přítomen z velké části u zástupců třetího sektoru a vyznačuje se pozitivním vnímáním průmyslového dědictví a jeho potenciálu pro rozvoj regionu a změnu jeho image.

Vnímání průmyslových artefaktů jako dědictví může být signifikantně formováno i médií, proto byla provedena také mediální analýza obrazu průmyslu v Podkrušnohoří. Zde však bylo zjištěno, že dominantně jsou prezentovány nejruznější problémové kauzy a nehody a jen málo článků se věnuje využití průmyslových objektů pro nové účely tak, aby byla zachována jejich historická hodnota. Na základě dotazníkového šetření bylo zjištěno, že mezi obyvateli Podkrušnohoří průmyslové dědictví zcela jistě nefiguruje jako zdroj regionální identity. V tomto ohledu se ve výzkumu konstitutivních zdrojů regionální identity odkaz na průmysl objevoval jen výjimečně a pokud ano, pak spíše jen s odkazem na nápravu environmentálních škod způsobených průmyslovou výrobou především za socialismu (rekultivace ploch po těžbě hnědého uhlí a zlepšení životního prostředí v Ústeckém kraji obecně).

V poslední části knihy je proto věnována pozornost přístupům k revitalizaci průmyslového dědictví. Je zdůrazněna jeho významná role především při rozvoji starých průmyslových regionů a společenské, ekonomické i environmentální přínosy využití brownfieldů. To je demonstrováno na různých příkladech v regionu Podkrušnohoří i mimo něj, které lze hodnotit jak pozitivně, tak i negativně. Klíčová je v tomto ohledu role aktérů různých úrovní, ať už místní, krajské, národní či nadnárodní, kteří svým úsilím a kreativitou mohou napomoci ke změně vnímání průmyslových artefaktů v regionu. Jako příklad nového kreativního ztvárnění průmyslového dědictví jsou uvedeny aktivity studentů Fakulty umění a designu na Univerzitě J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, kteří vnímají průmyslové prvky regionu jako zdroj inspirace, na jehož základě lze rozvinout turismus v území, zlepšit stav veřejného prostoru či realizovat podnikatelské plány.

SUMMARY

The presented book examines the industrial heritage of the Ore Mountain foothills, a heavily urbanised old industrial region located in north-western Czechia between the towns of Klášterec nad Ohří and Děčín, and its role in the future development of the region. The first part of the book introduces the processes behind the emergence of the phenomenon nowadays referred to as industrial heritage. It is emphasised that instead of the popular notion of the Industrial Revolution, it is necessary to speak rather of several waves of modernisation or industrialisation, under the influence of which significant social, economic, and environmental changes have taken place since the end of the 18th century (or since the mid-19th century in Central Europe). These changes are subsequently demonstrated on the territory of Czechia (historically Czech Lands), and particularly in the Ore Mountain foothills, which became one of the cores of industrialisation both from the perspective of the whole Czech Lands, as well as in the broader Central- and Eastern-European context.

The importance of industry in the region and beyond have started to decline with post-socialist economic transformation since 1989. In that time, the cumulated problems of industrial enterprises that were obscured or purposely suppressed by the socialist regime, fully emerged, and many enterprises proved not viable in the new conditions of global economic integration. This eventually triggered the process of de-industrialisation. The de-industrialisation process has been causing serious problems typical of the so-called old industrial regions around the world—including an increase in unemployment rates and other social problems related to the decline in industrial production. As a consequence of the economic transformation in the entire Ústí nad Labem Region in the first two decades following the 1989, almost a quarter of jobs in the region disappeared, with the town of Děčín facing the greatest relative decline. Although the labour market situation has stabilised since then, numerous economic and social problems stemming from the region's post-industrial transformation still persist. It is clear that these problems have deep roots, and it will require substantial time and the mobilisation of internal and external actors to address the related challenges.

Yet, the previous waves of industrialisation left behind many traces along the foothills of the Ore Mountains, both intangible (e.g., work habits and know-how, identities of workers, traditional brands and names of products and enterprises) and tangible (e.g., transformed landscape, mining areas, factory buildings, traditional products). The authors of the book examined to what extent these traces can be used for the social and economic development of the region. On the one hand, a region's industrial legacy can be a barrier to development, but if it is creatively portrayed and sustainably uses the local resources, it can also be an element that makes the region unique and attractive to new investment or residents.

In order to recognise these artefacts as valuable and useful for the development of the region, it is necessary for the regional society to attribute a certain value to them, thus making them an industrial heritage. In the second part of the book, we used mix-method approach to explore values and perceptions related to industrial heritage. Industrial heritage is defined in this book as the remains of industrial culture, both tangible and intangible, which enjoy some degree of formal or informal protection from society. More than two hundred sites in the Ore Mountain

foothills have been identified as the region's architectural industrial heritage. However, these buildings are in various conditions—from sensitively restored industrial buildings to buildings with serious structural problems that are likely to succumb to demolition soon. This finding indicates varying values assigned to these sites and options to overcome institutional barriers in their restoration and adaptive use.

On the basis of semi-structured interviews with various actors in the study area, we identified four basic discourses of how society deals with its industrial heritage—*idyllic*, *pragmatic*, *problematizing*, and *revitalisation* discourse. The *idyllic* discourse points to the rich pre-war industrial history of the region without implications for the current use of the industrial heritage for the development of the region. Another discourse was a *pragmatic* one, represented mainly by traditional regional companies, which see industrial heritage (often in their control) as a source of economic prosperity. The *problematizing* discourse dominates among representatives of public administration and is focused mainly on the infrastructure created during the industrial era and industrial architecture, which are often perceived as a development constraint of cities, or as brownfields without significant historical value. On the other hand, the *revitalisation* discourse is largely represented by representatives of the non-governmental sector and is characterised by a positive perception of the industrial heritage and its potential for the development of the region and changing its image.

The perception of industrial artefacts as heritage can also be significantly shaped by the media, which is why a media analysis of the image of industry in the study area was carried out. It was found that various problematic cases and accidents related to industries are predominantly presented, and only few articles are devoted to the use of industrial buildings for new purposes so as to preserve their historical value. Based on the public questionnaire survey, it was found that among the residents in the study area, industrial heritage does not figure markedly as a source of regional identity. In this respect reference to industry has appeared only rarely as the constitutive source of regional identity, and if it has, it was more likely with reference to the remediation of environmental damage caused by industrial production, especially during socialism. Such examples mainly include reclamation of brown coal mining sites and environmental improvement in the Ústí nad Labem region in general.

Based on these findings, the last part of the book focuses on reviewing and validating novel creative approaches to revitalising industrial heritage. The role of adaptive use of the industrial heritage in the development of old industrial regions and the social, economic, and environmental benefits of brownfield regeneration are highlighted. This is demonstrated by both the good- and bad- practice examples in the Ore Mountain foothill region and beyond. In this respect, the role of actors at local, regional, national, and transnational levels, is essential, as their efforts and creativity can help change the perception of industrial artefacts in the region. As an example of a new creative representation of industrial heritage, the activities of students of the Faculty of Art and Design at the University of J. E. Purkyně in Ústí nad Labem are presented. They perceive the industrial elements of the region as a source of inspiration, stimulating tourism development, improvement of public spaces, or incentivising new business plans for creative industries.

ZUSAMMENFASSUNG

Das vorliegende Buch befasst sich mit dem industriellen Erbe des Erzgebirgsvorlands (stark urbanisiertes Gebiet in Nordwestböhmen im Erzgebirgsbecken zwischen den Städten Klášterec nad Ohří und Děčín) und seiner Rolle in der zukünftigen Entwicklung der Region. Im ersten Teil des Buches werden die Prozesse erörtert, die hinter dem Phänomen stehen, das heute als industrielles Erbe bezeichnet wird. Es wird hervorgehoben, dass eher von mehreren modernisierenden, bzw. industrialisierenden Wellen als vom populären Begriff der industriellen Revolution gesprochen werden sollte, unter deren Einfluss ab dem Ende des 18. Jahrhunderts (bzw. ab der Mitte des 19. Jahrhunderts in Europa) bedeutende Veränderungen aus gesellschaftlicher, wirtschaftlicher und ökologischer Sicht stattfanden. In weiterer Folge werden diese Veränderungen auf dem Gebiet Tschechiens, bzw. in der Region Erzgebirgsvorland präsentiert, die durch den Einfluss dieser Transformation, nicht nur aus Sicht des gesamten Tschechiens, sondern auch im Kontext Mittel- und Osteuropas, zu einem der Kerne der Industrialisierung wurde.

Die Bedeutung der Industrie für diese Region sinkt jedoch nach dem Jahr 1989, als sich die durch das sozialistische Regime unterdrückten oder kompensierten Probleme der Industriebetriebe unter den neuen Bedingungen der globalen wirtschaftlichen Integration als unhaltbar erweisen und in weiterer Folge den Prozess der Deindustrialisierung auslösen. Der Prozess der Deindustrialisierung verursacht erhebliche Probleme, die für die sogenannten alten Industrieregionen auf der ganzen Welt typisch sind — unter anderem auch einen Anstieg der Arbeitslosigkeit und anderer sozialer Probleme, die durch den Rückgang der industriellen Produktion verursacht werden. In Folge der Wirtschaftstransformation in der gesamten Region Ústí in den ersten zwei Jahrzehnten nach der Samtenen Revolution geht fast ein Viertel der Arbeitsplätze in der Region verloren, wobei die Stadt Děčín den größten relevanten Einbruch erlitt. Obwohl sich die Situation auf dem Arbeitsmarkt stabilisierte, dauern die zahlreichen wirtschaftlichen und sozialen, aus der postindustriellen Transformation resultierenden Probleme an. Es ist offensichtlich, dass sie tief verwurzelt sind und deren Überwindung mehr Zeit und Mobilisierung sowohl innerer, als auch äußerer Akteure erfordert.

Die vorangegangenen Industrialisierungswellen haben jedoch in der Region Erzgebirgsvorland viele Überreste hinterlassen, sowohl immateriellen (Arbeitsgepflogenheiten und Know-how, Arbeiteridentität, traditionelle Marken und Produkt- und Firmennamen u.Ä.), als auch materiellen Ursprungs (transformierte Landschaft, Abbaugelände, Fabrikgebäude, traditionelle Produkte u.Ä.). Deshalb hat das Autorenkollektiv nachgeforscht, bis zu welchem Maß diese für die Entwicklung der Region genutzt werden können. Die industrielle Identität der Region kann zwar nämlich ein Hindernis für die Entwicklung darstellen, wenn sie jedoch kreativ gestaltet wird und die örtlichen, sie unterstützenden Ressourcen haltbar nutzt, kann sie gleichzeitig auch ein Element sein, das die Region einzigartig und für neue Investitionen oder neue Einwohner attraktiv macht.

Damit diese Artefakte jedoch für die Region als wertvoll und nützlich anerkannt werden, ist es notwendig, dass ihnen die regionale Gesellschaft einen bestimmten Wert zuschreibt und sie so zum industriellen Erbe macht. Das industrielle Erbe (materiell und immateriell) wird im Buch als Überreste der industriellen Kultur mit materiellem und immateriellem Charakter definiert, das einen bestimmten formellen und nicht formellen Schutz von Seiten der Gesellschaft genießt. Im Rahmen der Nachforschungen wurden im Erzgebirgsvorland mehr als zweihundert Objekte gefunden, die als architektonisches industrielles Erbe der Region bezeichnet werden können. Dennoch befinden sich diese Objekte im unterschiedlichen technischen Zustand — von

gefühlvoll renovierten Industrieobjekten bis hin zu Objekten mit ernsthaften statischen Problemen, die höchstwahrscheinlich bald abgerissen werden. Diese Erkenntnis zeigt also, dass das Empfinden des Wertes dieser Objekte quer durch die Gesellschaft unterschiedlich ist.

Aufgrund halbstrukturierter Interviews mit verschiedenen Akteuren des Erzgebirgsvorlands definierten wir vier grundlegende Diskurse dessen, wie die Gesellschaft mit dem industriellen Erbe verfährt — einen *idyllischen*, *pragmatischen*, *problematizierenden* und *revitalisierenden* Diskurs. Der *idyllische* Diskurs verweist auf die reiche Geschichte der Vorkriegsindustrie ohne Implikationen auf die gegenwärtige Nutzung des industriellen Erbes für die Entwicklung der Region. Ein weiterer Diskurs war der *pragmatische* Diskurs, der vor allem bei traditionellen regionalen Firmen vertreten ist, die das industrielle Erbe (oft in ihrem Besitz) als Quelle des wirtschaftlichen Wohlstandes sehen. Der *problematizierende* Diskurs dominiert unter den Vertretern der öffentlichen Verwaltung und ist vor allem auf die von der industriellen Ära erschaffene Infrastruktur und die industrielle Architektur ausgerichtet, die oft als Entwicklungsproblem der Städte, eventuell als Brownfields ohne einen bedeutenden historischen Wert gesehen werden. Im Gegensatz dazu ist der *revitalisierende* Diskurs weitgehend bei den Vertretern des dritten Sektors präsent und zeichnet sich durch eine positive Auffassung des industriellen Erbes und seines Potentials für die Entwicklung der Region und die Änderung ihres Rufes aus.

Die Wahrnehmung der industriellen Artefakte als Erbe kann auch von den Medien signifikant geprägt werden, deshalb wurde auch eine Medienanalyse des Industriebildes im Erzgebirgsvorland durchgeführt. Hier wurde jedoch festgestellt, dass vorrangig verschiedenste problematische Fälle und Unfälle präsentiert werden und nur wenige Artikel sich mit der Nutzung der Industrieobjekte für neue Zwecke befassen, die ihren historischen Wert erhalten möchte. Aufgrund einer Umfrage wurde festgestellt, dass das industrielle Erbe unter den Bewohnern des Erzgebirgsvorlands ganz sicher nicht als Quelle der regionalen Identität dient. In diesem Zusammenhang war der Verweis auf die Industrie in der Erforschung der konstitutiven Quellen der regionalen Identität nur selten vertreten, wenn dies der Fall war, dann eher nur mit dem Verweis auf die Behebung der Umweltschäden, die vor allem zur Zeit des Sozialismus durch die industrielle Produktion verursacht wurden (Rekultivierung nach dem Braunkohleabbau und Verbesserung der Umweltbedingungen in der Region Ústí allgemein).

Der letzte Teil des Buches befasst sich deshalb mit den Herangehensweisen an die Revitalisierung des industriellen Erbes. Es werden vor allem seine bedeutende Rolle bei der Entwicklung alter Industriegebiete und gesellschaftliche, wirtschaftliche und ökologische Beiträge der Nutzung von Brownfields betont. Das wird anhand unterschiedlicher Beispiele sowohl innerhalb, als auch außerhalb des Erzgebirgsvorlands gezeigt, was positiv als auch negativ bewertet werden kann. Am wichtigsten aus dieser Sicht ist die Rolle der Akteure auf verschiedenen Ebenen, sei es auf der kommunalen, regionalen, nationalen oder internationalen Ebene, die durch ihre Bemühungen und ihre Kreativität zum Wahrnehmungswandel der industriellen Artefakte in der Region beitragen können. Als Beispiel der neuen kreativen Gestaltung des industriellen Erbes werden Aktivitäten der Studenten der Fakultät für Kunst und Design an der J. E. Purkyně Universität in Ústí nad Labem hervorgehoben, die die industriellen Elemente der Region als Inspirationsquelle sehen, durch die der Tourismus in der Region angekurbelt, der Zustand des öffentlichen Raumes verbessert werden kann beziehungsweise Unternehmenspläne entwickelt werden können.

SEZNAMY

Seznam použitých zdrojů

- BARTKE, S., SCHWARZE, R. (2015). No perfect tools: Trade-offs of sustainability principles and user requirements in designing support tools for land-use decisions between greenfields and brownfields. *Journal of Environmental Management*, 153, 12–24.
- BUREŠ, J. (2017). Obraz krajiny Mostecké uhelné pánve v 19. a první třetině 20. století v literatuře, narativních pramenech a egodokumentech. *Monumentorum Custos*.
- COSSONS, N. (2012). Why preserve the industrial heritage. In: DOUET, J. (ed.). *Industrial heritage re-tooled: The TICCIH guide to industrial heritage conservation*. Lancaster: Routledge, 6–16.
- CUMBERS, A., BIRCH, K., MACKINNON, D. (2006). Revisiting the old industrial region: Adaptation and adjustment in an integrating Europe. Centre for Public Policy for Regions.
- CZIERPKA, J., OERTERS, K., THORADE, N. (2015). Regions, Industries, and Heritage: Perspectives on Economy, Society, and Culture in Modern Western Europe. In: CZIERPKA, J., OERTERS, K., THORADE, N. (eds). *Regions, Industries, and Heritage*. Palgrave Studies in the History of Social Movements. London: Palgrave Macmillan, 3–10.
- DANSON, M. (2005). Old industrial regions and employability. *Urban studies*, 42(2), 285–300.
- DE SOUSA, C. A. (2003). Turning brownfields into green space in the City of Toronto. *Landscape Urban Planning*, 62(4), 181–198.
- DICKEN, P., KELLY, P., OLDS, K., YEUNG, H. (2001). Chains and networks, territories and scales: towards a relational framework for analysing the global economy. *Global Networks*, 1(2), 89–112.
- DINGSDALE, A. (2002). *Mapping modernities: geographies of Central and Eastern Europe, 1920–2000*. London: Routledge.
- DOSTÁL, P. (2007). Explaining differentiation in regional development level in the Czech Republic: non-experimental LISREL modelling. In: DOSTÁL, P., LANGHAMMER, J. *Modelling Natural Environment and Society*. Praha: Nakladatelství P3K, 257–283.
- EDWARDS, J. A., COIT, L. (1996). Mines and Quarries. *Annals of Tourism Research*, 23(2), 341–363.
- ENGLOVÁ, J. (1987). Využití migrace k vymezení průmyslových oblastí. *Historická demografie*, 1987, 243–248.
- FITJAR, R. D., RODRIGUEZ-POSE, A. (2017). Nothing is in the air. *Growth and Change*, 48(1), 22–39.
- FRAGNER, B., VALCHÁŘOVÁ, V. a kol. (2014). *Industriální topografie / architektura konverzí: Česká republika 2005–2015*. Praha: ČVUT v Praze: Výzkumné centrum průmyslového dědictví Fakulty architektury.
- FRAGNER, B., VALCHÁŘOVÁ, V. (eds.) (2010). *Průmyslové dědictví / 2: ve vzduchoprázdnu mezi profesionály a amatéry*. Praha: ČVUT v Praze, Výzkumné centrum průmyslového dědictví Fakulty architektury.
- FRASCH, T., WYKE, T. (2015). Housing the Workers: Re-visiting Employer Villages in Mid-19th-century Europe. In: CZIERPKA, J., OERTERS, K., THORADE, N. (eds). *Regions, Industries, and Heritage*. Palgrave Studies in the History of Social Movements. London: Palgrave Macmillan, 173–197.
- GERSCHENKRON, A. (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge, Mass: The Belknap Press of Harvard University Press.
- HALLWICH, H. (1893). *Firma Franz Leitenberger 1793–1893. Eine Denkschrift*. Verlag des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen.
- HASSINK, R. (2010). Locked in decline? On the role of regional lock-ins in old industrial areas. In: BOSCHMA, R., MARTIN, R. (eds.). *The Handbook of Evolutionary Economic Geography*. Edward Elgar Publishing, 450–470.
- HOWARD, P., PINDER, D. (2003). Cultural heritage and sustainability in the coastal zone: experiences in south west England. *Journal of Cultural Heritage*, 4(1), 57–68.
- HUDSON, R. (2005). Rethinking change in old industrial regions: reflecting on the experiences of North East England. *Environment and planning*, 37(4), 581–596.
- HUML, A. (1873). *Zeměpis mocnářství rakousko-uherského*. Praha.
- HUSÁK, V. (2010). *Industriální dědictví*. Sborník z konference Kulturní dědictví a hospodářství, pořádané ke Dnům Evropského kulturního dědictví. Bratislava: Bratislavský samosprávný kraj a Academia Istropolitana Nova, 30–55.
- JINDRA, Z., JAKUBEC, I. (2015). *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Karolinum Press.
- KAPLAN, K. (2012). *Proměny české společnosti, 1948–1960: část druhá: venkov*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Kol. autorů (1956). *100 let Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem*, n. p. Ústí nad Labem.
- Kol. autorů (1967). *Rekultivace v Severočeském hnědouhelném revíru*. Most: Dům techniky SHD a SHR — Rekultivace, n. p.
- KOUTSKÝ, J. (2011). *Staré průmyslové regiony: Vývojové tendence — možnosti rozvoje*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.

- KUČERA, Z., KUČEROVÁ, S. (2009). Památky jako dědictví minulosti. *Geografické rozhledy*, 18(5), 8–9.
- MACKINNON, D., & CUMBERS, A. (2007). *An introduction to economic geography: Globalisation, uneven development and place*. London: Pearson.
- MAREŠ, J. (1988). Industrializace Československa — její klady a zápory. *Sborník Československé geografické společnosti*, 3(93), 183–198.
- McNEIL, J. R. (2003). Observations on the nature and culture of environmental history. *History and Theory*, 42(4), 5–43.
- MRÁZEK, O. (1964). Vývoj průmyslu v českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- MYŠKA, M. (2016). Problémy a metody hospodářských dějin. Ostrava: Ostravská univerzita. Národní památkový ústav. Ústřední seznam kulturních památek. Dostupné z: <https://pamatkovykatalog.cz>
- OEVERMANN, H., & MIEG, H. A. (2014). Synchronic Discourse Analysis of Heritage Conservation, Urban Development, and Architectural Production. MIEG, H., OEVERMANN, H. *Industrial Heritage Sites in Transformation: Clash of Discourses*. New York: Routledge, 22–36.
- OEVERMANN, H., & MIEG, H. A. (2015). Zollverein and Sulzer: The tangible and intangible dimensions of industrial heritage sites. In: CZIERPKA, J., OERTERS, K., THORADE, N. (eds). *Regions, Industries, and Heritage*. Palgrave Studies in the History of Social Movements. London: Palgrave Macmillan, 262–281.
- PANTOFLÍČEK, J. (ed.) (1935). *Atlas republiky Československé: Atlas de la République Tchecoslovaque*. Praha: Orbis.
- PAVLÍČEK, T. a kol. (2007). *Slavné vily Ústeckého kraje*. 1. vyd. v jazyce českém. Praha: Foibos.
- PROUZA, P. (2017). *Vybuodovali jsme...! Wir haben gebaut*. Ústí nad Labem: Novela Bohemica a UJEP.
- PROVAZNÍK, V. a kol. (1971). *Územní prognózy širšího území trojměstí. Ústí nad Labem: Útvar hlavního architekta města Ústí nad Labem*.
- PURŠ, J. (1973). *Průmyslová revoluce — vývoj pojmu a koncepce*. Praha: Academia.
- ROFE, M. W. (2004). From 'Problem City' to 'Promise City': Gentrification and the Revitalisation of Newcastle. *Australian Geographical Studies*, 42(2), 193–206.
- RUMPEL, P., SLACH, O., BEDNÁŘ, P., & KOUTSKÝ, J. (2010). Reimagining of industrial cities in Czech Republic: selected drivers of change. In: BENNEWORTH, P. a kol. (eds). *The regeneration of image in old industrial regions: agents of change and changing agents*. Göttingen: Cuvillier Verlag, 89–114.
- RYPKEMA, D. (1992). Rethinking economic values. In: LEE, A. J. (ed.). *Past Meets Future: Saving America's Historic Environments*. Washington: The Preservation Press, 205–212.
- RYPKEMA, D. (2008). Heritage conservation and the local economy. *Global Urban Development*, 4 (1), 1–8.
- SAMUEL, R. (1994). *Theatres of Memory*. London: Verso.
- SHAN, J. (2008). The Practice of Heritage Conservation and Exploration. *City Planning Review (Chinese)*, 6, 11–43.
- STENNING, A. (2005). Re-placing work: Economic transformations and the shape of a community in post-socialist Poland. *Work, Employment and Society*, 19(2), 235–259.
- SUMMERBY-MURRAY, R. (2007). Interpreting Personalized Industrial Heritage in the Mining Towns of Cumberland County, Nova Scotia: Landscape Examples from Springhill and River Hebert. *Urban History Review*, 35(2), 51–59.
- SÝKORA, L. (2009). Post-socialist cities. In: Kitchin, R. & Thrift, N. (eds.) *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier, 387–395.
- SPURNÝ, M. (2016). *Most do budoucnosti. Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Karolinum.
- UNESCO World Heritage Convention. *World Heritage List*. Dostupné z: <https://whc.unesco.org/en/list/>
- VALCHÁŘOVÁ, V., BERAN, L., ZIKMUND, J. (2011). Industriální topografie: Ústecký kraj; průmyslová architektura a technické stavby. ČVUT, Výzkumné Centrum Průmyslového Dědictví Fakulty Architektury.
- VÝZKUMNÉ CENTRUM PRŮMYSLOVÉHO DĚDICTVÍ (2013). *Charta průmyslového dědictví TICCIH*. Dostupné z: <http://vcpd.cvut.cz/charta-prumysloveho-dedictvi-ticcih/>
- VÝZKUMNÉ CENTRUM PRŮMYSLOVÉHO DĚDICTVÍ (2022). *Industriální topografie*. Dostupné z: www.industrialnitopografie.cz
- WATERTON, E., SMITH, L. (2010). The Recognition and Misrecognition of Community Heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 16, 4–15.
- ZHANG, C., LIN, S., GAO, L. (2016). The Role of Community in Industrial Heritage Redevelopment: Evidence from Taigucang Wharf, Guangzhou, China. *Asian Journal of Tourism Research*, 1(2), 147–166.

Seznam obrázků, tabulek a jejich zdrojů

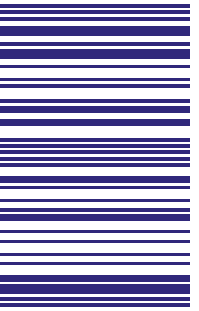
- Obr. 01 Chátrající interiér Rieckenovy vily v Šumné u Litvínova (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 02 Detail fasády administrativní budovy městské elektrárny v Teplicích, jejíž provoz byl ukončen v šedesátých letech 20. století (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 03 Budova manufaktury u oseckého kláštera (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 04 Johann Josef Leitenberger (1730–1802), zakladatel textilní továrny ve Verneřicích (zdroj: Hallwisch 1893).
- Obr. 05 Budova továrny J. J. Leitenbergera ve Verneřicích (autor: J. Dvořák).
- Obr. 06 Chomutovské hlavní nádraží s uhelnými vagóny v roce 1913 (autor: Fotoateliér Brück und Sohn).
- Obr. 07 Reklama na potravinářský tuk Ceres vyráběný Schichtovými závody v Ústí nad Labem (autor: Fotoateliér Brück und Sohn).
- Obr. 08 Bergmannova elektrárna v Podmoklech-Rozběšicích (autor: Fotoateliér Brück und Sohn).
- Obr. 09 Pohled na řeku Labe v Ústí nad Labem — v pravobřežní části se rozrůstá současná městská část Střekov (autor: Fotoateliér Brück und Sohn).
- Obr. 10 Prostorové rozmístění textilního průmyslu v Česku kolem roku 1930 (zdroj: Pantoflíček 1935).
- Obr. 11 Nevyužitá budova bývalé přádelny firmy Theresie Bachheibelové v Děčíně (autor: J. Dvořák).
- Obr. 12 Budova bývalého pivovaru v Děčíně-Podmoklech dnes slouží jako obchodní centrum (autor: J. Dvořák).
- Obr. 13 Připomínka důlního neštěstí na dole Nelson III (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 14 Průmyslové oblasti Československa kolem roku 1930 (zdroj: Mareš 1988).
- Obr. 15 Dnes již neexistující starý Most na dobové pohlednici z roku 1912 (autor: Fotoateliér Brück und Sohn).
- Obr. 16 Areál bývalé Setuzy v Ústí nad Labem (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 17 Změna počtu pracovních míst v největších střediscích Podkrušnohoří mezi roky 1991 a 2011 (zdroj: Český statistický úřad, Sčítání lidu, domů a bytů v roce 1991, 2001 a 2011, vlastní výpočty). Pozn.: v roce 1991 bylo území města Děčín větší o současně obce Ludvíkovice a Kámen, Ústí nad Labem o současně město Trmice — z tohoto důvodu nejsou data o počtu obsazených pracovních míst za roky 2001 a 2011 vzhledem k roku 1991 zcela porovnatelná.
- Obr. 18 Zacyklení ekonomických problémů Podkrušnohoří (zdroj: vlastní návrh).
- Obr. 19 Vývoj sebehodnocení obyvatel Ústeckého kraje vůči zbytku Česka (zdroj: vlastní šetření ve spolupráci se STEM).
- Obr. 20 Krajina v okolí řeky Ohře s hydroelektrárnou Kadaňský stupeň a františkánským klášterem (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 21 Příklady průmyslového dědictví — budova (nová správní budova Spolchemie, autor: Jiří Dvořák), produkt (porcelán s „cibulovým“ vzorem z dubské porcelánky; zdroj: Dům porcelánu Praha, www.dumporcelanu.cz; autorka: Zuzana Pavlů), značka (tradiční mýdlo s jelenem pocházející ze Schichtových závodů v Ústí nad Labem).
- Obr. 22 Prostorové rozmístění objektů průmyslového dědictví v Podkrušnohoří podle druhu stavby (zdroj: vlastní zpracování na základě webu www.industrialnitopografie.cz, Pavlíček a kol. 2007 a databáze Národního památkového ústavu k roku 2019, autor: J. D. Bláha).
- Obr. 23 Nová a stará správní budova Spolchemie v Ústí nad Labem (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 24 „Ešus“ z továrny v Telnici (zdroj: ALB forming, <https://alb.cz/>).
- Obr. 25 Most moldavské dráhy v Hrobě-Křižanově (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 26 Hornické sídliště v Lomu na Havlíčkově náměstí (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 27 Detail budovy bývalé čokoládovny Jordan & Timaeus v Děčíně (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 28 Asociace článků spjaté s průmyslem v Podkrušnohoří (zdroj: vlastní šetření ve spolupráci s NEWTON Media).
- Obr. 29 Elektrárna Ledvice s vyhlídkovou plošinou na pravé straně šedé budovy (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 30 Hodnocení stavu a vnímání průmyslových objektů ve městech Chomutov, Litvínov a Ústí nad Labem (zdroj: vlastní šetření ve spolupráci se STEM).
- Obr. 31 Budova bývalé Pickovy přádelny v Litvínově (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 32 Areál továrny na porcelán a keramiku bratrů Urbachových v Teplicích-Trnovanech. (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 33 Bývalá továrna na prýmký v Perštejně byla přeměněna na minipivovar s restaurací (autor: Jiří Dvořák).
- Obr. 34 Objekty a zařízení dolu Julius byly využity pro expozici Podkrušnohorského technického muzea (autor: Jiří Dvořák).

- Obr. 35 Exkurze Offroadsafari nad zámkem Jezeří (autor: Jindřich Pavlíček).
 Obr. 36 Areál Lagerhaus v Teplicích (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 37 Obchodní centrum Píovnar v Děčíně (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 38 Galerie Emila Filly v industriálním objektu Severočeské armaturky v Ústí nad Labem (autorka: Tereza Vlasáková).
 Obr. 39 Budova na nádraží v Zubrnících (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 40 Budova přádelny firmy Marbach & Riecken v Šumné u Litvínova (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 41 Sídliště Osada v Litvínově (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 42 Kolonie v ulici Hornická v Lomu (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 43 Interiérové schodiště chátrající Rieckenovy vily v Šumné u Litvínova (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 44 Rieckenova vila v Litvínově (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 45–50 Studentský projekt Riecken design (autorky: Denisa Körnerová, Nikol Loskotová, Adéla Nestlerová, Kristýna Onallah, Kristýna Svobodová).
 Obr. 51 Areál bývalé loděnice v Ústí nad Labem (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 52–54 Studentský projekt Loděnice (autoři: Zuzana Čermáková, Filip Lang, Barbora Stehlíková).
 Obr. 55 Věžový vodojem v Bílině (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 56–59 Studentský projekt Vodobraní (autorky: Jana Babická, Katrin Bittnerová, Martina Shořovská).
 Obr. 60–61 Studentský projekt Následuj hudbu (autorka: Hanna Palamarchuk).
 Obr. 62–63 Studentský projekt Komiks — továrna na gramofonové desky (autorka: Kseniia Melnikova).
 Obr. 64 Bývalý Knížecí lobkovický parní pivovar v Bílině (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 65 Detail schodiště železniční stanice Děčín východ (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 66 Přádělna Konkordia v Boleticích (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 67 Budova továrny na obvažový materiál RICO a.s. v Mostě (autor: Jiří Dvořák).
 Obr. 68 Budova železniční stanice v Teplicích (autor: Jiří Dvořák).
- Tab. 1 Největší průmyslové podniky dle počtu zaměstnanců na konci roku 1989 (zdroj: Koutský 2011).
 Tab. 2 Památky průmyslového období na Seznamu světového dědictví UNESCO (zdroj: UNESCO World Heritage Convention 2021).

ISBN 978-80-7561-379-0